

Теми наукових розробок відповідають актуальним проблемам розвитку військово-технічної науки, військової географії, військової економіки, військового перекладу, психології та інформаційної безпеки, навчання та виховання військовослужбовців і спрямовані на їх розв'язання.

Загальний зміст вісника надає можливість зрозуміти основні напрямки творчих пошуків, проблеми розбудови Збройних Сил України, інтереси науково-педагогічних працівників, молодих учених, здобувачів і ад'юнктів.

Темы научных разработок отвечают актуальным проблемам развития военно-технической науки, военной географии, военной экономики, военного перевода, психологии и информационной безопасности, обучения и воспитания военнослужащих и направлены на их решение.

Общее содержание вестника представляет возможность понять основные направления творческих поисков, проблем развития Вооруженных Сил Украины, интересы научно-педагогических работников, молодых ученых, соискателей и адъюнктов.

The topics of research are urged by and aimed at solving current problems of development of the military and technical science, military geography, military economics, military translation, psychology and informational security, raining and education of servicemen.

The content of the Herald provides an opportunity to become aware of basic areas of creative research, the problem of construction of the Armed Forces of Ukraine, points of interest of scientists and teachers, young scholars, associate researchers and postgraduate students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.В. Балабін, канд. філол. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	В.І. Алещенко, д-р психол. наук, ст. наук. співроб.; Л.Ф. Бурлачук, д-р психол. наук, проф.; І.В. Данилюк, д-р психол. наук, проф.; А.Б. Коваленко, д-р психол. наук, проф.; І.О. Ольховой, канд. геогр. наук, доц. (заступник відповідального редактора); О.Д. Сафін, д-р психол. наук, проф. (відповідальний за напрям: психологія); О.І. Сторубльов, канд. техн. наук, доц. (відповідальний секретар); Ю.М. Швалб, д-р психол. наук, проф.
Адреса редколегії	03689, Київ, вул. Ломоносова, 81, Військовий інститут; ☎ (38044) 521 32 89; тел./факс (38044) 521 32 92; www.mil.univ.kiev.ua
Затверджено	Вченою радою Військового інституту 24.09.2015 року (протокол № 4)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про Державну реєстрацію КВ № 17617-6467Р від 29.03.11
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

ЗМІСТ

ПСИХОЛОГІЯ

Гаврюшенко В.В. Вплив ціннісно-мотиваційної сфери на практичне мислення майбутнього військового керівника (експериментальна складова).....	5
Іванова Н.Г. Концептуальні засади дослідження психологічних основ професійної підготовки фахівців	10
Колісник О.Л. Психологічний аналіз стану дослідженості проблеми дезінформації у міжособистісному спілкуванні	13
Корніяка О.М. Психологічний супровід професійного самоздійснення викладача вищої школи.....	18
Крилова-Грек Ю.М. Психолінгвістичні аспекти політичного дискурсу	22
Кузьменко М.Д. Вдосконалення алгоритму психологічної діагностики професійної придатності військовослужбовця через застосування "теорії латентної характеристики".....	24
Лефтеров В.О. Професійна підготовка фахівців екстремальних видів діяльності засобами психотренінгових технологій.....	28
Оніщенко Н.В. Визначення та обґрунтування функціональних обов'язків, що покладаються на фахівця-психолога, в межах організації та надання екстреної психологічної допомоги в осередку надзвичайної ситуації.....	31
Приходько І.І. Психологічні особливості службово-бойової діяльності військовослужбовців Національної гвардії України при проведенні Антитерористичної операції.....	35
Сірий А.В. Мотивації військово-професійної діяльності військовослужбовців за контрактом, її психологічна структура та методика дослідження.....	39
Тімченко О.В., Тітаренко Д.С. Особливості включення механізмів психологічного захисту у рятівників в ситуації екзистенційної загрози.....	43

СОДЕРЖАНИЕ

ПСИХОЛОГИЯ

Гаврюшенко В.В. Влияние ценностно-мотивационной сферы на практическое мышление будущего военного руководителя (экспериментальная составляющая).....	5
Иванова Н.Г. Концептуальные основы исследования психологических основ профессиональной подготовки специалистов.....	10
Колесник О.Л. Психологический анализ изученности проблемы дезинформации в межличностном общении.....	13
Корняяка А.Н. Психологическое сопровождение профессиональной самореализации преподавателя высшей школы.....	18
Крылова-Грек Ю.М. Психолингвистические аспекты политического дискурса.....	22
Кузьменко М.Д. Совершенствование алгоритма психологической диагностики профессиональной пригодности военнослужащего из-за применения "теории латентной характеристики".....	24
Лефтеров В.А. Профессиональная подготовка специалистов экстремальных видов деятельности средствами психотренинговых технологий.....	28
Онищенко Н.В. Определение и обоснование функциональных обязанностей, возлагаемых на специалиста-психолога, в пределах организации и оказания экстренной психологической помощи в очаге чрезвычайной ситуации.....	31
Приходько И.И. Психологические особенности служебно-боевой деятельности военнослужащих Национальной гвардии Украины при проведении Антитеррористической операции.....	35
Сирый А.В. Мотивации военно-профессиональной деятельности военнослужащих по контракту, ее психологическая структура и методика исследования.....	39
Тимченко А.В., Титаренко Д.С. Особенности включения механизмов психологической защиты у спасателей в ситуации экзистенциальной угрозы.....	43

CONTENTS

PSYCHOLOGY

Havriushenko V. Impact of axiological and motivational sphere on the practical thinking of a future military leader (experimental component)	5
Ivanova N. Conceptual principles of researching psychological basis of specialists' professional training	10
Kolisnyk O. Psychological analysis of the state of researched problem of desinformation within interpersonal communication	13
Korniika O. Psychological follow-up of the professional self-realization of a teacher of a higher educational establishment	18
Krylova-Hrek Y. Psycholinguistic aspects of political discourse	22
Kuzmenko M. Improvement of the algorithm of psychological diagnostics of professional aptitude of a military serviceman through application of the "theory of latent characteristics"	24
Lefterov V. Professional training of specialists in the field of extreme types of activities using psychotraining technologies	28
Onishchenko N. Definition and justification of functional responsibilities imposed on a specialists in psychology within the framework of organization and provision of emergency psychological aid in critical conditions	31
Prykhodko I. Psychological peculiarities of the service and military activities of servicemen of the National Guard of Ukraine during the conduct of the Antiterrorist operation	35
Siryi A. Motivation of military and professional activities of military servicemen on contract basis, its psychological structure and methodology	39
Timchenko O., Titarenko D. The peculiarities of the activation of psychological defense mechanisms of rescuers in situations posing threat to existence	43

**ВПЛИВ ЦІННІСНО-МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ НА ПРАКТИЧНЕ МИСЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО
ВІЙСЬКОВОГО КЕРІВНИКА (ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА СКЛАДОВА)**

У статті автором розглянуто особливості практичного мислення майбутнього військового управлінця. В дослідженні подано порівняльну характеристику отриманих результатів і кількісно-якісну інтерпретацію результатів впливу ціннісно-мотиваційної сфери на практичне мислення майбутнього військового керівника відповідно до виокремлених етапів експерименту та показників оцінювання сформованості даного мислення. У результаті дослідження встановлено, що цінність суттєво впливають на формування практичності мислення керівника під час навчання.

Ключові слова: практичне мислення, ціннісно-мотиваційна сфера, військовий керівник, військово-професійна діяльність.

Постановка проблеми. Перед вищими військовими навчальними закладами постає відповідальне завдання – готувати військового керівника тактичної ланки управління, який має бути багатогранною, високорозвинутою в усіх відношеннях особистістю, професіоналом, фахівцем, майстром власної справи, з широким світоглядом, розвинутою компетентності взагалі, та практичним мисленням, зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При визначенні основних рекомендацій щодо формування практичного мислення було використано психологічні дослідження з питань становлення особистості в процесі діяльності (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Л. Виготський, С. Рубінштейн, Г. Костюк Г. Балл, В. Моляко та ін.), дослідження проблеми мислення спирається на таких провідних вчених як М. Басов, Л. Божович, К. Бюлер, Л. Виготський, Д. Завалишина, В. Моляко, Я. Пономарьов, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, М. Кашапов, Ю. Корнилов, В. Келер, К. Кофка, Т. Кудрявцев, Н. Тализіна, Б. Теплов, Е. Торндайк, О. Тихомиров, М. Холодна та інші.

Метою статті є експериментально обґрунтувати вплив ціннісно-мотиваційної сфери на практичне мислення майбутнього військового керівника та виокремлення його особливостей.

Викладення основних результатів дослідження. Аналіз проблеми, представлено загальну методику проведення емпіричного дослідження, подано порівняльну характеристику отриманих результатів і кількісно-якісну інтерпретацію результатів відповідно до виокремлених етапів експерименту та критеріїв оцінювання сформованості практичного мислення.

Результати показників ціннісно-мотиваційної сфери, які ми з'ясували за допомогою тесту управлінської ситуації та спрямованість керівника (О. Єршов). Ця методика дозволяє вимірювати чотири типи позицій, схильностей чи орієнтацію керівника на виявлення своєї особистісної позиції у взаємовідносинах з людьми. Існує чотири орієнтації: на інтерес справи; психологічний клімат і взаємовідносини в колективі; самого себе; офіційну субординацію, дотримання інструкції.

Виходячи з отриманих за цією методикою результатів можна зауважити, що у майбутніх військових керівників відмічено загальну тенденцію на домінування орієнтації на офіційну субординацію – 6,2 бала, що характеризує їх прагнення до зовнішніх проявів діяльності керівника, бажання дотримуватися "дистанції" з підлеглими, зберігати авторитет будь-якою ціною. "Орієнтація на самого себе" складає 6,1 бала, що характеризує їх намагання домогтися особистісних цілей на керівній посаді; потяг до "безмежної" самостійності і незалежності було визначено майбутніми військовими керівника-

ми як другорядна; лише на третьому місці опинилась орієнтація на психологічний клімат і взаємовідносини в колективі (3,5 бала), тобто уміння делегувати повноваження, залучати членів колективу до процесу прийняття рішень. Останньою за значущістю було визначено орієнтацію на інтерес справи (3,4 бала), тобто особистісну продуктивність, здатність самостійно приймати рішення, яка визначала б рівень компетентності керівника. Зазначимо, що такий розподіл орієнтацій свідчить про низьку управлінську спрямованість майбутніх військових керівників взагалі та недостатню сформованість практичного мислення зокрема.

Для більш детального розкриття ціннісно-мотиваційної сфери нами було вивчено спрямованість мислення. Для дослідження цього показника ми використовували методику Л. Урванцева і Н. Володіної, яка дозволяє діагностувати спрямованість особистості до теоретичного чи практичного мислення. За цією методикою практична спрямованість мислення визначається як властивість пізнавальної активності особи, характеризує її схильність до предметно-перетворюючих цілей та орієнтації на результат.

У майбутніх військових керівників спостерігається яскраво виражене теоретичне мислення – 7,8 бала, тобто для них втілення задумів у життя є швидше проблемою, ніж задоволенням. Такі керівники люблять пояснювати виникнення подій, роздумувати; знання, невдачі пояснюються емоційно; теорія, яка здобута в процесі навчання та самоосвіти, має для них більше значення, ніж досвід; якщо потрібно діяти швидко, можуть перебувати в стані невизначеності; зіштовхнувшись з проблемою, перш ніж діяти, прагнуть з'ясувати її причину; часом важче за інших пристосовуються до навколишніх змін; люблять і намагаються пізнавати нове про себе. Таким чином, у них відбувається накопичення інформації, яка сприятиме в подальшому переходу "кількості" в "якість".

Мотивацію успіху та страху невдачі досліджували за допомогою опитувальника А. Реана, який спрямований на визначення рівня домагань. У ході дослідження було з'ясовано, що у майбутніх військових керівників мотиваційний полюс не мав яскравого виявлення – 9,5 бала, а тенденція до мотивації уникнення невдач була негативною, тобто пов'язаною з потребою уникнення покарання, осуду, невдачі. Майбутні військові керівники намагалися втікати від відповідальних завдань, а при необхідності вирішення надвідповідальних завдань могли впадати в стан близький до панічного. Взагалі, основа цієї мотивації полягає в ідеях ухилення та негативних очікувань. Розпочинаючи справу, офіцер з такою мотивацією вже заздалегідь боїться краху, думає про шляхи втечі від гіпотетичної невдачі, а не про способи досяг-

нення успіху в військово-управлінській діяльності. Таку поведінку у майбутніх військових керівників можна пояснити невмінням чітко уявляти цілі, зміст і результати своєї діяльності на майбутніх керівних посадах.

Для визначення ціннісно-мотиваційної сфери нами проведено дослідження з використанням методики локалізації контролю особистості (за О. Ксенофонтвою). Особливу увагу під час визначення ціннісно-мотиваційної сфери було приділено аналізу таких показників як інтернальність у сфері досягнень та інтернальність у сфері невдач. За шкалою інтернальності у сфері невдач майбутні військові керівники показали рівень у 4,2 бала. Специфіка змістовного навантаження даної шкали дозволяє з'ясувати їх ставлення до ситуацій неуспіху, що склалися, або можливих невдач в військово-професійній діяльності. Отже, майбутні військові керівники мають більш низькі показники інтернальності. Це характеризує їх, як осіб, схильних менше бачити свою причинність у можливих невдачах або тих, в яких вони вже мали місце в їх військово-управлінській діяльності.

За шкалою інтернальності у сфері досягнень майбутні військові керівники показали низький рівень – 4,4 бала. Такі показники свідчать, що включеність в практичну діяльність, яка вказує на їхню низьку спроможність сприймати себе суб'єктами власних досягнень, що особливо важливо у разі потреби створення умов для забезпечення високого результату виконання завдань при недостатньому рівні забезпеченості військово-професійної діяльності в повсякденних умовах. Такі майбутні військові керівники можуть бути невпевненими, не здатні істотно вплинути на успішність власного життя та своєї керівної діяльності.

Зміни в ціннісно-мотиваційної сфери майбутніх військових керівників ми з'ясували за допомогою методики ціннісних орієнтацій М. Рокіча. Отримані під час дослідження результати дали нам можливість визначити та порівняти змістовний бік спрямованості майбутніх військових керівників, що є стрижнем ціннісно-мотиваційної сфери, з'ясувати їх ставлення до інших осіб, навколишнього середовища. Під час інтерпретації результатів тестування ми визначали середнє значення кожної цінності та надавали найбільшого значення найвищій цінності в існуючій ієрархії. Отримані результати дослідження наведені в двох таблицях цінностей: термінальних та інструментальних.

Акцентуємо увагу на тому, що розвинуті ціннісні орієнтації є свідченням зрілості, показником міри соціальної переконаності. Термінальні цінності (цінності-цілі) є для людини переконанням у тому, що кінцева (заклучна) мета нашого індивідуального існування полягає у тому, щоб до неї "прагнути прийти". Цінності-цілі визначають для людини сенс її життя, вказуючи, що в ньому – найбільш важливе, значуще та необхідне. Аналізуючи ієрархію цінностей-цілей, варто їх розгрупувати на такі змістовні блоки: "конкретні цінності" (особистісні) та "абстрактні цінності" (соціальні).

Серед провідних (термінальних) цілей-цінностей у майбутніх військових керівників найбільш важливими виявилися такі абстрактні цінності: любов (духовна та фізична близькість з коханою людиною), свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках), наступними – здоров'я (фізичне та психічне), цікава робота, активне діяльне життя (повнота й емоційна насиченість життя).

Самими незначними термінальними цінностями і для майбутніх військових керівників виявились суспільне визнання (повага оточуючих, колективу, товаришів по роботі), розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків). Серед абс-

трактивних цінностей визначалося переживання прекрасного у природі та мистецтві.

З усього вищезазначеного можна зробити висновок, що для військових керівників є важливими стабільність і захищеність, виваженість і впевненість у прийнятті рішень під час практичної діяльності. Сформованість термінальних ціннісних орієнтацій у майбутніх військових керівників є важливим компонентом структури особистості. За ступенем їх сформованості можна зробити висновки про рівень розвиненості особистості військових.

Говорячи про інструментальні цінності (цінності-засоби), слід зазначити їх значущість як засобів, інструментів для досягнення звичайних цілей. Цінності-засоби є "шляхом досягнення мети", реалізації потреби у військово-професійній діяльності керівника. Ці цінності активізуються як критерії (чи стандарти) під час оцінювання та вибору, які поділяються на такі групи: моральні, ділові та комунікативні.

Провідними цінностями-засобами у майбутніх військових керівників є група моральних цінностей: незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче), високі запити (високі вимоги до життя і високої домагання), самоконтроль (стриманість, самодисципліна), відповідальність (почуття обов'язку, вміння дотримуватись слова), друге місце відведено групі ділових цінностей, а найменш значущою виявилась група комунікативних цінностей.

У ранжуванні цінностей-засобів майбутніх військових керівників є значні розбіжності. У майбутніх військових керівників ціннісні орієнтації не є індивідуальною ідеологією стилю життя, які формуються в процесі засвоєння соціального досвіду та виявляються в цілях, ідеалах, переконаннях, інтересах та інших елементах внутрішнього світу, реалізуються в поведінці особистості; у структурі діяльності тісно взаємопов'язані з пізнавальними та вольовими сферами, забезпечують стійкість особистості, послідовність певного типу поведінки. Система ціннісних орієнтацій складає змістовний бік спрямованості особистості й відображає внутрішню основу її ставлення до дійсності: "Розвиток мислення відбувається у тісному зв'язку з формуванням особистісних якостей майбутнього фахівця".

Слід враховувати, що цінності-засоби ціннісних орієнтацій з плином часу і під впливом життєвого та професійного досвіду будуть змінюватися. Варто зазначити, що офіцери будуть досягати шляхів ефективної військово-управлінської діяльності різними засобами. Така ієрархія цінностей відповідає обраній військово-професійній діяльності офіцерів. Управлінське спрямування мислення військових керівників має бути підкріплене їх активністю та вмотивованістю на досягнення позитивного управлінського результату.

Докладніше зупинимось на інших показниках сучасного стану розвиненості практичного мислення. Майбутніх військових керівників ми діагностували за допомогою методики "Інтелектуальна лабільність", яка спрямована на дослідження їх лабільності (гнучкості) – здатності переключати увагу, швидко переходити від вирішення одних завдань до виконання інших, не допускаючи при цьому помилок. За цією шкалою майбутні військові керівники показали 7,7 бала, що відповідає середньому рівню лабільності. Гнучкість розуму – обов'язкова якість, яка має бути притаманна військовому керівнику. Звернемося до східної мудрості: "Будь гнучким, як бамбук, щоб з поривами вітру пригинатися до землі та знову випрямлятися, а не закостенілим і неповоротким деревом, яке зломиться в упертій протиборстві стихії". Від ступеня гнучкості розуму залежить успішність керівника діяти в постійно змінюваних умовах, адаптація до

них та прийняття ефективних управлінсько-практичних рішень. Не варто гнучкість плутати з поступливістю. Гнучкість мислення (інтелекту) – це здатність швидко та результативно знаходити варіанти виходу із проблемної ситуації, не зраджуючи при цьому своїм основним цінностям. Гнучкість полягає в здатності змінювати окреслений початковий шлях (план) вирішення завдань, що поступово з'являються (виокремлюються) в швидкоплинних ситуаціях, проте не могли бути враховані з самого початку. Це свідчить про те, що здатність майбутніх військових керівників до переключення уваги перебуває на середньому рівні, що може викликати лише окремі складності у разі переходу від вирішення одних завдань до інших.

Статистична інтерпретація результатів формувального експерименту та рекомендації щодо впровадження результатів дослідження в систему освіти.

Для підтвердження ефективності впровадження у навчальний процес формування практичного мислення нами застосовано кількісні показники. Психологічне дослідження не може вважатися достовірним, якщо воно не підтвержене статистичними методами (методами математичної обробки даних).

Для адекватного вибору статистичних критеріїв з метою визначення відмінностей між виділеними групами – ЕГ і КГ – було перевірено загальну первинну вибі-

рку за допомогою критерію Колмогорова-Смирнова на предмет відповідності отриманого розподілу даних нормальному закону розподілу. Критерій Колмогорова-Смирнова для перевірки гіпотези щодо однорідності емпіричних законів розподілу є одним з основних і найбільш широко використовуваних непараметричних методів через достатню чутливість до розходжень у досліджуваних вибірках (див. табл. 1).

Проведений математичний аналіз отриманих результатів показав, що всі отримані емпіричні дані за ключовими шкалами методик (методики визначення мотивації успіху та страху невдачі (опитувальник А. Реана); методики для діагностики спрямованості мислення Л. Урванцева і Н. Володіної; опитувальника "Локус контролю" (д) за О. Ксенофонтовою за законом нормального розподілу. Як показали результати критичних значень (D_n^*) та асимптотичне значення (p) перевищують критичні значення, що дає підставу для визначення отриманого розподілу як такого, що не відповідає закону нормального розподілу.

З метою порівняння достовірності в розходженнях результатів ЕГ і КГ досліджуваних груп або їх відсутності було застосовано параметричний критерій t – Стьюдента.

Таблиця 1

Розподіл критерію Колмогорова-Смирнова за шкалами методик дослідження розвиненості практичного мислення ($n = 68$)

Показники шкал методики	D_n^*	p
Мотивація успіху та боязнь невдачі (опитувальник А. Реана)		
Мотивація успіху та невдачі	0,751	0,131
Методика діагностики спрямованості мислення (Л. Урванцев і Н. Володіна)		
Спрямованість мислення	0,763	0,122
Інтелектуальна лабільність		
Гнучкість мислення	0,817	0,093
Опитувальник "Локус контролю" (д) за О. Ксенофонтовою		
Загальний рівень інтернальності	0,895	0,051

Протягом усього формувального етапу експерименту склад експериментальної та контрольної груп був збережений у повному обсязі, що дозволило одержати достовірні дані на всіх його етапах. Збереження складу учасників експерименту дозволило забезпечити безперервність функціонування навчальної технології формування практичного мислення майбутніх військових керівників.

Результати ЕГ і КГ підлягали порівняльному аналізу щодо рівнів сформованості практичного мислення, що

було зроблено для з'ясування значущості розходження отриманих емпіричних даних. Вважаємо за необхідне проаналізувати отримані результати за визначеними нами критеріями й показниками на констатувальному (до) і контрольному (після) етапах дослідження.

У табл. 2 і на рис. 1 наведено результати розвитку показників ціннісно-мотиваційного критерію до- і після формувального експерименту.

Таблиця 2

Динаміка розвитку показників ціннісно-мотиваційного критерію практичного мислення

Показники	Середнє значення				t	p
	ЕГ – 32		КГ – 36			
	до	після	до	після		
Методика для діагностики спрямованості мислення Л. Урванцева і Н. Володіної						
Спрямованість мислення	7,4	15,7	7,6	9,2	5,371	$\leq 0,01$
Мотивація успіху та боязнь невдачі (опитувальник А. Реана)						
Мотивація досягнення успіху	10,3	14,1	11,3	12,1	2,345	$\leq 0,01$
Тест "Управлінські ситуації та спрямованість керівника"						
На себе	5,9	3,6	4,6	4,9	2,313	$\leq 0,01$
На субординацію	4,9	4,1	5,8	5,5	4,21	$\leq 0,01$
На справу	4,3	6,8	4,9	5,1	1,673	$\leq 0,01$
На психологічний клімат	4,9	5,5	4,7	4,5	5,365	$\leq 0,01$
Опитувальник "Локус контролю" (д) за О. Ксенофонтовою						
Інтернальність у сфері невдач	3,6	4,9	4,3	3,8	1,481	$\leq 0,02$
Інтернальність у сфері досягнень	4,1	6,5	4,4	4,8	2,133	$\leq 0,01$

На основі порівняльного аналізу отриманих даних можна зробити такі висновки: динаміка змін показників

респондентів ЕГ вказувала на достовірність їх зрушень, на що вказують позитивні зрушення таких показників:

спрямованість на практичність мислення збільшилися з 7,4 до 15,7, які значуще відрізняються $t = 5,371$, при $p \leq 0,01$; на справу – з 4,3 до 6,8, які значуще відрізняються $t = 1,673$, при $p \leq 0,01$; на психологічний клімат – з 4,9 до 5,5, які значуще відрізняються $t = 5,365$, при $p \leq 0,01$; на субординацію зменшилися з 4,9 до 4,1, які значуще відрізняються $t = 4,21$, при $p \leq 0,01$; на себе – з 5,9 до

3,6, які значуще відрізняються $t = 2,313$, при $p \leq 0,01$; мотивація досягнення успіху збільшилася з 10,3 до 14,1, які значуще відрізняються $t = 2,345$, при $p \leq 0,01$; інтернальність у сфері досягнень – з 4,1 до 6,5, які значуще відрізняються $t = 2,133$, при $p \leq 0,01$; у сфері невдачі – з 3,6 до 4,9, які значуще відрізняються $t = 1,481$, при $p \leq 0,02$.

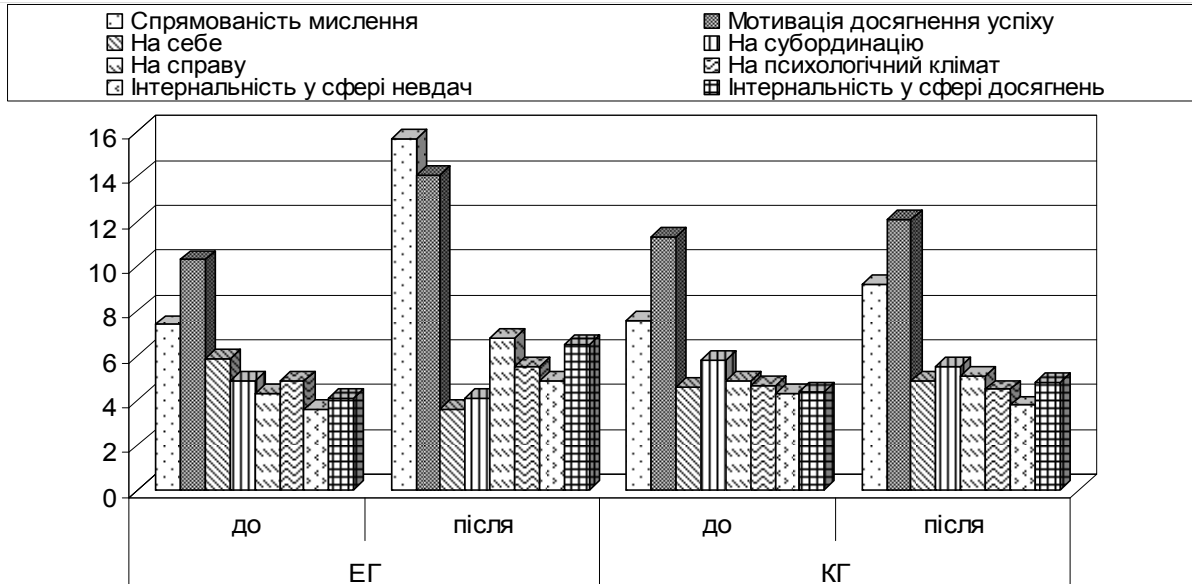

Рис. 1. Динаміка розвитку показників ціннісно-мотиваційної сфери

Діагностика за методикою "Ціннісні орієнтації" (М. Рокіч) показала значущі відмінності в показниках цінностей майбутніх військових керівників експериментальної групи порівняно з контрольною (табл. 3, 4.)

За динамікою змін показників експериментальної групи ми визначили достовірність їх зрушень, які свідчать про позитивні зміни від невизначеності в системі ієрархії цінностей до згуртованості, оскільки перші місця посіли такі "конкретні цінності": цікава робота, активне діяльне життя (повнота й емоційна насиченість життя), наявність хороших і вірних друзів. У контрольній групі ієрархія цінностей майже не змінилася, оскільки так і залишилася невизначеною та неконкретизованою для подальшої військової діяльності.

За динамікою змін показників (див. табл. 4) ми визначили достовірність зрушень в експериментальній

групі. Вони свідчать про збільшення значень інструментальних цінностей в цій групі, які є "шляхом досягнення мети". У цій ієрархії цінностей перші місця посіли ділові цінності, в той час як у КГ переважають моральні і комунікативні цінності.

Психологічне дослідження проводилось на основі програми експериментальної роботи, методика реалізації якої передбачала послідовність таких етапів: констатувального, формувального і контрольного, кожен з них був спрямований на вирішення завдань дослідження. Основним методом психологічного дослідження був психологічний експеримент, метою якого було вивчення результативності практичного мислення майбутніх військових керівників у процесі їх навчання у ВВНЗ.

Таблиця 3

Результати визначення термінальних цінностей за методикою "Ціннісні орієнтації" (М. Рокіч)

Показники	Середнє значення				t	p
	EG		KG			
	до	після	до	після		
Активне діяльне життя	11,3	12,6	7,3	8,4	3,02	≤ 0,01
Життєва мудрість	10,6	11,1	6,9	7,6	1,83	≤ 0,01
Здоров'я	13,8	16,2	15,4	15,3	2,87	≤ 0,01
Цікава робота	10,1	10,2	11,9	11,4	4,32	≤ 0,04
Краса природи й мистецтва	6,7	4,1	6,7	6,1	3,52	≤ 0,08
Любов	11,5	11,8	11,5	11,7	1,83	≤ 0,05
Матеріально забезпечене життя	11,2	8,5	11,2	11,3	2,47	≤ 0,01
Наявність хороших і вірних друзів	11,5	11,9	11,5	7,5	4,38	≤ 0,01
Суспільне визнання	7,1	5,1	7,6	8,9	3,72	≤ 0,01
Пізнання	7,9	8,1	7,9	7,9	1,13	≤ 0,05
Продуктивне життя	9,8	9,5	9,8	9,4	2,41	≤ 0,01
Розвиток	9,7	10,9	9,7	9,7	4,38	≤ 0,01
Розваги	8,8	4,1	9,8	10,5	1,27	≤ 0,01
Свобода	8,4	9,6	10,4	8,3	1,83	≤ 0,01
Щасливе сімейне життя	10,2	12,9	10,9	12,9	2,77	≤ 0,01
Щастя інших	6,3	6,9	7,6	6,5	1,38	≤ 0,05
Творчість	5,8	8,8	5,8	6,9	3,12	≤ 0,03
Впевненість у собі	9,2	8,7	9,1	10,7	1,43	≤ 0,02

Таблиця 4

Результати визначення інструментальних цінностей за методикою "Ціннісні орієнтації" (М. Рокіч)

Показники	Середнє значення				t	p
	ЕГ		КГ			
	до	після	до	після		
Акуратність	9,9	10,1	10,7	13,8	3,22	≤ 0,01
Вихованість	6,2	6,6	13,2	12,2	1,23	≤ 0,01
Високі запити	12,9	6,2	14,5	14,5	2,67	≤ 0,01
Життєрадісність	7,3	7,4	10,3	15,2	3,38	≤ 0,02
Виконавчість	9,4	10,8	8,1	8,4	2,51	≤ 0,02
Незалежність	10,4	12,5	8,4	2,5	1,84	≤ 0,01
Непримиренність до власних недоліків і недоліків інших	6,7	8,6	6,7	10,9	1,45	≤ 0,02
Освіченість	7,5	12,1	5,5	5,8	1,38	≤ 0,01
Відповідальність	10,9	9,6	10,9	8,8	3,62	≤ 0,05
Раціоналізм	11,1	13,8	9,1	8,9	1,33	≤ 0,01
Самоконтроль	6,2	5,8	8,2	7,2	2,27	≤ 0,02
Сміливість у відстоюванні власної думки, своїх поглядів	10,9	12,7	9,1	7,4	4,28	≤ 0,01
Тверда воля	15,6	12,6	10,5	13,7	3,52	≤ 0,03
Терпимість	8,8	9,1	9,8	7,9	1,53	≤ 0,03
Широта поглядів	7,4	7,9	8,4	8,1	2,17	≤ 0,05
Чесність	10,2	10,4	11,2	9,5	4,41	≤ 0,04
Ефективність у справах	9,7	12,1	9,1	9,4	3,23	≤ 0,03
Чуйність	9,9	2,7	7,3	6,8	1,87	≤ 0,01

Висновки з даного дослідження. За допомогою програми емпіричного дослідження нами продіагностовано 68 майбутніх військових керівників. Для діагностування сформованості їх практичного мислення ми підібрали комплекс методик. Цей комплекс дає можливість діагностувати основні показники практичного мислення майбутніх військових керівників. Результати констатувального експерименту продемонстрували недостатню сформованість практичного мислення у майбутніх військових керівників, неусвідомлення ними необхідності його цілеспрямованого розвитку у процесі набуття тактичної освіти. Результати підтвердили актуальність її набуття, необхідність практичного управлінського та бойового досвіду для усвідомлення майбутніми військовими керівниками необхідності цілеспрямованого розвитку свого практичного мислення.

Отримані результати після формувального експерименту в навчальних групах порівнювалися з використанням методів математичної обробки емпіричних результатів дослідження (описової статистики та кореляційного аналізу за Пірсоном), статистичних критеріїв (одновибіркового критерію Колмогорова-Смирнова, t-критерію Стьюдента).

Результати ЕГ та КГ підлягали порівняльному аналізу розвиненості практичного мислення для з'ясування значущості розходження отриманих емпіричних даних з обґрунтованими висновками ефективності розвивального впливу на досліджуваних офіцерів за допомогою розробленої дидактичної технології. Статистично доведено, що чим вищий рівень кожного критерію та показника практичного мислення, тим більш ґрунтовно, усвідомлено, вмотивовано керівники опановують практичні знання, уміння й навички, у них розвивається практичне мислення та формується індивідуальний стиль управління.

У процесі дослідження впливу ціннісно-мотиваційної сфери практичного мислення у майбутніх військових

керівників в ЕГ була отримана позитивна динаміка, яка стосувалась усіх критеріїв оцінювання рівнів розвиненості їх практичного мислення на противагу КГ, де розвиток практичного мислення відбувався стихійно, хаотично (безсистемно), а позитивні зрушення стосувалися лише окремих показників. Аналіз результатів ЕГ та КГ, які отримані під час контрольного етапу експериментального дослідження, показав значущі відмінності в таких показниках практичного мислення: мотивації успіху та невдачі, спрямованості мислення, гнучкості мислення, загального рівня інтернальності.

Перспективи подальших досліджень. Такі результати показують позитивний вплив навчальної технології на формування практичного мислення майбутніх військових керівників під час їх управлінської підготовки у ВВНЗ. Це дозволить застосовувати зазначену технологію для формування їх практичного мислення на різних етапах їх професійного зростання.

Список використаних джерел

1. Бабичев П. Н. Революция в военном деле и формирование тактического мышления командиров подразделений (по опыту Сухопутных войск) : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / П. Н. Бабичев. – М., 1967. – 175 с.
2. Овчинникова И. В. Влияние самостоятельности мышления специалиста управленческого профиля на решение многовариантных задач: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.03 / И. В. Овчинникова; Тверской областной институт усовершенствования учителей. – Тверь, 2006. – 196 с.
3. Теплов Б. М. Ум полководца / Б. М. Теплов // Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий : [избр. работы]. – М. : АПН РСФСР, 1961. – С. 252–344.
4. Шемчук В. А. Аналіз результатів експериментального дослідження щодо розвитку управлінського мислення майбутніх магістрів військового управління в системі післядипломної освіти / В. А. Шемчук // Вісник Національного університету оборони України: зб. наук. праць. 2011. – Вип. 6 (25). – С. 128–134.
5. Ягупова О. В. Дослідження проблеми практичного мислення у психологічній науці / О. В. Ягупова // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. – Серія: Соціальна філософія, психологія. – Х., 2007. – № 2 (28). – С. 194–202.

Надійшла до редколегії 18.06.15

В. Гаврюшенко, канд. психол. наук
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ВЛИЯНИЕ ЦЕННОСТНО-МОТИВАЦИОННОЙ СФЕРЫ НА ПРАКТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ БУДУЩЕГО ВОЕННОГО РУКОВОДИТЕЛЯ (ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ)

В статье автором рассмотрены особенности практического мышления будущего военного управленца. В исследовании приведены сравнительная характеристика полученных результатов и количественно-качественная интерпретация результатов влияния ценностно-мотивационной сферы на практическое мышление будущего военного руководителя соответственно до выделения этапов эксперимента и показателей оценивания сформированности данного мышления. В результате исследования установлено, что ценности существенно влияют на формирование практического мышления руководителя во время обучения.

Ключевые слова: практическое мышление, ценностно-мотивационная сфера, военный руководитель, военно-профессиональная деятельность.

V. Havriushenko, PhD in Psychology
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

IMPACT OF AXIOLOGICAL AND MOTIVATIONAL SPHERE ON THE PRACTICAL THINKING OF A FUTURE MILITARY LEADER (EXPERIMENTAL COMPONENT)

The article deals with peculiarities of practical thinking of a future military leader. The research contains comparative characteristic of the obtained results as well as the quantitative and qualitative interpretation of results of influence of axiological and motivational sphere on the practical mind of a future military leader with regard to the distinguished stages of the experiment and indexes of maturity of mind. It has been found as a result of the experiment that values have a significant influence on the formation of practical mind of a leader in the course of training.

Keywords: practical thinking, axiological and motivational sphere, military leader, military professional activity.

УДК 159.9:378

Н. Іванова, д-р психол. наук, проф.
Національна академія Служби безпеки України, Київ

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСНОВ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ

У статті здійснено обґрунтування концептуальних засад, теоретико-методологічних основ та представлення методики дослідження психологічних основ професійної підготовки фахівців. Охарактеризовано відповідний комплекс психодіагностичних методик та структуру анкет, що мають його доповнювати.

Ключові слова: методологія, методи психології, психодіагностичні методики, анкета, структура особистості.

Постановка проблеми. Сучасні умови розвитку суспільства пред'являють підвищені вимоги до якості вищої освіти фахівців різних галузей. У процесі модернізації вищої освіти України відбуваються суттєві зміни, орієнтовані на професійний розвиток фахівців, які здатні швидко адаптуватися до нових умов, мають систему розвинених професійно важливих якостей, високий рівень мотивації до діяльності; психологічно готових та придатних до праці в мінливих умовах дійсності. Разом з цим, професійна підготовка у ВНЗ також не вільна від суперечностей, що негативно впливають на хід професійного становлення майбутніх фахівців та успішність їх подальшої професійної діяльності. Найбільш гострими є суперечності між потенційними психофізіологічними, психологічними можливостями, рівнем професійно-психологічної готовності випускника вищого навчального закладу та вимогами професії; результатами навчання і особистісно-професійним розвитком майбутніх фахівців; між вибором, застосуванням педагогічних технологій в навчально-виховному процесі й врахуванням індивідуально-психологічних особливостей студентів, рівня розвитку їх пізнавальних і емоційно-вольових процесів, мотивації до навчання та майбутньої діяльності.

Розв'язання зазначених суперечностей має базуватися на такому методологічному підході до професійного розвитку фахівця, який передбачає системне пролонговане вивчення його протягом усього періоду навчання у ВНЗ; прогнозування професійно-особистісного розвитку та можливих негативних тенденцій. Отже, існує необхідність у розробці концептуальних засад, які б дозволили всебічно та об'єктивно вивчати його професійне становлення в умовах вищого навчального закладу, визначати рівень відповідності вимогам майбутньої діяльності, встановлювати основні причини, що сприяють чи перешкоджають професійному розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як свідчить аналіз досліджень та публікацій, питаннями вивчення професійного розвитку особистості активно займаються сучасні психологи, напрацювання яких можна віднести до таких наукових напрямів, як: психодіагностика й прогнозування професійної придатності людини (В. Бодров, А. Допіра, Г. Дьяконов, Т. Пашукова, С. Яковенко та ін.); дослідження психофізіологічних та психологічних характеристик фахівців екстремальних професій (В. Вареник, М. Корольчук, В. Корольчук,

М. Козяр, В. Лебедев та ін.); вивчення психологічної готовності (М. Д'яченко, Л. Кандибович, С. Кучеренко, В. Пономаренко та ін.); психологічні основи підготовки (І. Вітенко, Г. Запорожцева, Л. Захарова, Ф. Думко, І. Малоপুরін, З. Решетова, В. Чирков та ін.); дослідження професіогенезу особистості фахівця (Г. Ложкін, Л. Мороз, В. Сластьонін, В. Рибалка, О. Цільмак та ін.). Проте, проблема розробки концептуальних засад дослідження психологічних основ підготовки фахівців не знайшла системного відображення у наукових розробках сучасних психологів.

Мета статті. З огляду на це, метою даної статті є обґрунтування концептуальних засад, методології та методики дослідження психологічних основ підготовки фахівців у ВНЗ.

Викладення основного матеріалу дослідження. Оскільки концепція є лише визначеним способом розуміння сутності психологічних основ підготовки, основною точкою зору, що керує ідеями, головним принципом їх аналізу й реалізації на практиці [10, с. 192, 260], то під концептуальними психологічними засадами підготовки розуміємо поєднану на загальній теоретико-методологічній базі систему науково обґрунтованих і практично перевірених узагальнених положень, що розкривають зміст, структуру й взаємозв'язки основних компонентів психологічних основ професійної підготовки співробітників СБ України.

Концептуальні засади психологічних основ професійної підготовки фахівців СБ України розробляються на основі аналізу теоретико-методологічного та емпіричного дослідження зазначеної проблематики.

Будь-яка методика буде досконалою й такою, що дозволить об'єктивно та всебічно дослідити певне наукове явище чи процес, тільки у випадку, якщо буде чітко сформульований предмет дослідження, обґрунтована та логічно вибудована теоретико-методологічна основа.

Методологія (від грецького *methodos* – дорога, шлях, теорія, вчення) – теорія пізнання, дослідження, інтерпретації, наукового підходу до розв'язання прикладних проблем [11, с. 40]. До того ж, методологія спирається на закони функціонування широкої об'єктивної реальності, входить у організоване смислове поле наукових категорій, що використовувалися, пов'язаних воедино теоретичних положень і практичних методів дослідження, обробки й інтерпретації результатів, доводить правомірність вибраної стратегії [4, с. 60].

У сучасній науці виділяють чотири рівні методології: 1) філософська методологія (матеріалізм, загальна теорія пізнання, діалектика й ін.) – цей рівень задає загальну стратегію дослідження та визначає світоглядні позиції дослідника при виборі й конкретизації цілей дослідження й при інтерпретації його результатів; 2) загальна методологія (вимоги об'єктивності, достовірності, загальна теорія систем та ін.) або рівень загальнонаукових принципів; 3) методологія конкретної науки – рівень, що обумовлений тими принципами, які мають силу в межах лише певної науки; 4) методика дослідження складних конкретних проблем [11, с. 40; 1, с. 31].

Методологічні основи дослідження мають бути адекватними предмету дослідження. Предмет – це чітко визначений зміст, якість і закономірність, у яких реальність (дійсність) постає перед дослідником [5, с. 43]. Предметом нашого дослідження є психологічні основи професійної підготовки фахівців. Оскільки предмет міститься в межах об'єкта, відповідно, об'єкт дослідження – процес підготовки фахівців до професійної діяльності.

Відповідно до визначених методологічних рівнів, стратегією дослідження є діалектичний підхід, оскільки вивчення психологічних основ підготовки фахівців базується на принципах всебічного аналізу; конкретно-історичного підходу; дослідження об'єктів у процесі їх розвитку та врахування практичних аспектів. Зазначені принципи відносять до важливих принципів діалектичного підходу [6, с. 240]. Крім того, наш науковий пошук базується на таких загальнонаукових принципах, як: системність, об'єктивність, детермінізм, історизм, єдність теорії та практики, єдність теоретичного та емпіричного.

Що стосується рівня методології конкретної науки, то необхідним є обґрунтування вибору теоретико-методологічних основ дослідження. Теорія (від грецького *teoria* – спостереження, дослідження) – вчення, система наукових поглядів, ідей, що узагальнюють досвід, суспільну практику та відображають об'єктивні закономірності природи і суспільства [3, с. 160]. Теоретичні основи дослідження мають стати для науковця вектором шляху його наукового пошуку. Проведений в межах зазначеного предмета дослідження аналіз наукової літератури та ретроспективний аналіз психологічних основ професійної підготовки фахівців сприяв визначенню теоретичних засад дослідження, серед яких: принцип системного підходу до особистості (Б. Ананьєв, Б. Ломов, К. Платонов та ін.), принцип детермінізму та розвитку особистості, єдності її свідомості та діяльності (Б. Ананьєв, Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та ін.), положення про особистість як активний суб'єкт діяльності (К. Абульханова-Славська, М. Борисевський, Л. Бурлачук, Г. Костюк, С. Максименко, В. Роминець, С. Рубінштейн, В. Титаренко та ін.), наукові положення про мотивацію в аспектах діяльності особистості (Л. Божович, С. Бочаров, Е. Ільїн, О. Леонтьєв, В. Ковальов та ін.), методологічні принципи організації психологічних досліджень та критерії оцінки психофізіологічного стану людини (Л. Бурлачук, Л. Дика, Е. Ільїн, М. Корольчук, М. Макаренко та ін.), концепції розвитку професійно важливих якостей фахівця (Є. Климов, В. Бодров, О. Столяренко, В. Рибалка та ін.).

До того ж, проведений теоретичний аналіз існуючих у психології професійної підготовки підходів, дозволив визначити базові підходи дослідження психологічних основ професійної підготовки особистості, а саме: особистісно-діяльнісний, індивідуальний, системогенетичний, динамічний. Зазначені наукові підходи є такими, що сприятимуть об'єктивному, всебічному

дослідженню психологічних основ підготовки до професійної діяльності та втіленні в наступних методологічних принципах: взаємозв'язку психіки і діяльності, розвитку, системності, причинності (детермінізму, каузальності), динамічності.

Обґрунтування четвертого методологічного рівня, на якому власне і має бути визначена методика дослідження психологічних основ підготовки фахівця, має базуватися на трьох визначених вище попередніх рівнях. Разом з тим, науковий пошук вирізнятиметься раціоналізмом й об'єктивністю отриманих результатів, якщо буде мати заздалегідь чітко визначені, обґрунтовані та логічно взаємопов'язані етапи його реалізації – програму дослідження. На основі запропонованих науковцями етапів загальної методики психологічного дослідження, яка виступає послідовною реалізацією дослідником пізнавальних і перетворюючих дій щодо свого предмета [5, с. 45-50], визначимо програму дослідження психологічних основ підготовки:

➤ перший етап – вибір об'єкта та предмета дослідження; на основі існуючих у психологічній науці проблем, визначається проблема, яка підлягає вивченню та формулюється об'єкт, предмет дослідження;

➤ другий етап – теоретизація предмета дослідження; вибір методологічної основи теоретизації. Цей етап дозволяє побудувати змістовий простір дослідження. Крім того, як вказують науковці [1, с. 31], тут має здійснюватись пошук загальних принципів, що лежать в основі, та повинні висуватись гіпотези;

➤ третій етап – емпіричне дослідження сутності предмета; вибір процедури та методів дослідження; побудова емпіричної моделі дослідження, його організації та проведення;

➤ четвертий етап – "аналіз, інтерпретація та тлумачення змістових і формально-логічних даних, отриманих дослідником під час теоретико-пізнавальної та емпіричної взаємодії з предметом свого дослідження" [5, с. 48];

➤ п'ятий етап – узагальнення, систематизація та представлення отриманих теоретико-емпіричних результатів дослідження у вигляді висновків.

Розробляючи методику дослідження психологічних основ професійної підготовки, базуємося на визначених методологічних рівнях та принципах, представлених програмі. Фактично обґрунтовуємо четвертий методологічний рівень та третій етап програми дослідження. Тож, зважаючи на це, й будемо будувати подальший виклад міркувань.

Перш за все зазначимо, що методика дослідження (вивчення певної психологічної проблеми) – це способи і прийоми конкретизації й реалізації методів, їх комплексування, послідовності застосування у відповідності зі специфікою завдань, предмета дослідження [11, с. 48]; процедура або послідовність здійснюваних пізнавальних і перетворюючих дій, операцій та впливів у цілому, які реалізуються в ході дослідження стосовно його предмета й спрямовані на розв'язання завдань дослідження [5, с. 44-45]. Завдання емпіричного етапу дослідження:

➤ дослідити вплив умов навчально-виховного процесу ВНЗ на психофізіологічні, індивідуально-психологічні особливості студентів;

➤ визначити психологічні умови їх успішної підготовки, причини, що знижують рівень інтересу до навчання та погіршують якість професійної підготовки; групи професійно важливих якостей та дослідити їх розвиток у процесі професійного становлення;

➤ провести порівняльний аналіз психологічних характеристик студентів різних курсів навчання; випускни-

ків та успішних фахівців однієї професійної сфери; визначити психологічні характеристики та набір професійно важливих якостей успішного фахівця.

Відповідно до визначених завдань, процедурою дослідження, яка є найбільш спорідненою із сутністю предмета, має стати дослідження зрізів, яке дозволить отримати інформацію про наявний стан об'єкта.

Наступний крок – вибір методів дослідження. При цьому слід зважати на те, що методи, які застосовуються у процесі психологічного дослідження мають обиратися залежно від предмета вивчення, завдань та від конкретних умов.

Метод (від гр. *methodos* – шлях до чогось, спосіб пізнання) – шлях наукового дослідження чи способів пізнання будь-якої реальності, за своєю структурою науковий метод представляє собою сукупність прийомів і операцій, спрямованих в даному випадку на вивчення психологічних явищ [8, с. 7]. Методи психології – це прийоми і засоби, за допомогою яких відбувається отримання достовірних фактів і свідчень, що використовуються далі для побудови наукових теорій й розробки практичних рекомендацій [9, с. 11-12]. В психології виділяють чотири основних групи методів: організаційні, емпіричні, статистичної обробки даних, інтерпретаційні.

Відповідно до визначених завдань дослідження із групи організаційних методів, що діють протягом усього дослідження, обираємо: порівняльний – для співставлення розвитку психологічних характеристик, професійно важливих якостей в групах студентів; комплексний – для вивчення психологічних аспектів професійної підготовки, що дозволить встановити зв'язки і залежності між психологічним і професійним розвитком особистості.

Визначення комплексу емпіричних методів дослідження базувалось на обраних напрямках дослідження: вивчення впливу особливостей процесу професійної підготовки на психофізіологічний, психологічний розвиток особистості майбутнього фахівця; визначення груп професійно важливих якостей та їх розвиток на етапах професійного становлення; формування індивідуальної концепції особистості успішного фахівця.

Реалізувати дослідження за зазначеними напрямами, дозволить комплекс психодіагностичних методик та анкети, що виступлять його доповненням в аспекті специфічних питань щодо особливостей процесу професійної підготовки фахівців певної галузі та їх ставлення до навчання, майбутньої діяльності; визначення переліку професійно важливих якостей.

Але, оскільки в дослідженні акцент робиться на визначенні особливостей процесу професійної підготовки, які впливають на становлення особистості майбутнього фахівця, та на вивченні динаміки його психологічних характеристик, професійно важливих якостей в умовах навчання у ВНЗ, то важливим аспектом є обґрунтування теорії особистості, що має стати основоположною при формуванні комплексу психодіагностичних методик та розробці анкет.

Як зазначала Б. Зейгарник, у якості одного із критеріїв вибору тієї чи іншої теорії особистості є її значущість для практики. Однак, не менш значущим є й другий – критерій методологічного характеру: врахування впливу теорії, що аналізується для розвитку психологічної науки [2, с. 115].

Тож, з точки зору практичної реалізації результатів дослідження, найбільш об'єктивною й такою, що поєднує зазначені вище критерії, є структура особистості, запропонована О. Столяренком, у якій він виокремив три підструктури [7, с. 158-159]:

➤ *сферу спрямованості* (потрібно-мотиваційну) – містить спонукальні сили особистості (погляди, ідеа-

ли, потреби, інтереси, цілі, схильності, мотиви, установки й т.н.); психологічні компоненти цієї сфери визначають вибірку спрямованість активності й ставлень особистості; цій сфері належить системоутворююча, пріоритетна роль у психології особистості;

➤ *операційну сферу*, яка містить психологічні елементи, що відіграють роль способів і засобів досягнення цілей, обумовлених сферою спрямованості; в цій сфері є дві групи компонентів: морально-ділові й професійно-ділові; особистість для досягнення цілей використовує моральні засоби (обов'язок, відповідальність, чесність, порядність, працьовитість, дружбу або протилежні їм) і професійні (організованість, наполегливість, сміливість, навички, уміння, здібності й ін.);

➤ *модуляційну* (психофізіологічну) *сферу*, що не визначає ні цілі, ні мотиви, ні способи дій, але впливає на інші сфери особистості та їх прояви; це виявляється в силі, рухливості, урівноваженості, швидкості, погодженості, емоційній обумовленості проявів інших психологічних особливостей, у тому числі й тих, що відносяться до двох вищезазначених сфер (спрямованості, операційної); в ієрархії сфер модуляційна (психофізіологічна) сфера – нижча, така, що обслуговує інші.

Відповідно до представленої структури особистості та враховуючи умови й можливості психодіагностичного дослідження, визначається перелік апробованих методик. Для визначення особливостей підготовки фахівців до окремо взятої професії, слід застосувати анкети. Враховуючи предмет та завдання дослідження, доцільним вбачається розроблення трьох видів анкет:

➤ анкета для студентів має містити п'ять блоків питань: *соціально-демографічний*; *мотиваційно-причинний* (визначення мотивів до навчання, причини недостатнього інтересу до навчання й т.н.); *організаційно-оціночний* (визначення впливу особливостей навчально-виховного процесу ВНЗ на розвиток особистості майбутнього фахівця; оцінка рівня психологічної підготовки та організації навчання, власної психологічної готовності та задоволеності професійною підготовкою); *особистісних ставлень* (до вибору професії та навчального закладу, до майбутньої діяльності); *пропозицій* (щодо оптимізації навчально-виховного процесу);

➤ анкета для викладачів, крім зазначених вище блоків, має містити блок *професійно важливих якостей* (у якому ставляться питання щодо переліку професійно важливих якостей, якими мають володіти випускники ВНЗ та успішні фахівці);

➤ анкета для успішних фахівців за структурою повинна бути подібна до анкети для викладачів, але має доповнюватись *професійним блоком* (у якому респонденти визначають власний рівень задоволеності професійною діяльністю; умови успішної професійної діяльності).

Разом з тим, слід зазначити, що наповнення анкет буде залежати від специфіки професії та підготовки стосовно яких дослідник буде вивчати психологічні основи. Крім того, анкети мають пройти апробацію в процесі "пілотажного" опитування респондентів.

Наступний етап дослідження – проведення опитування зазначених категорій осіб та вибір методів обробки даних. Для вирішення проблеми ефективного врахування та опрацювання експериментальних результатів слід використовувати методи кількісної обробки емпіричних даних (математичні, статистичні). Для кількісної оцінки ступеня узгодженості змін та щільності зв'язку між характеристиками досліджуваного явища доцільним буде застосування кореляційного аналізу. Необхідним в дослідженні є й проведення якісного аналізу результатів дослідження, наприклад, диференціації матеріалу за групами респондентів, порівняння.

На етапі інтерпретації результатів провідними методами мають бути генетичний та структурний, оскільки саме їх використання дозволить вирішити поставлені завдання й всебічно дослідити проблему психологічних основ підготовки фахівця.

Загалом, об'єктивність визначення психологічних основ професійної підготовки забезпечує з'ясування особливостей професійного становлення співробітників на етапі підготовки у ВНЗ, психологічних детермінант процесу підготовки, психограми та індивідуальної професійної концепції фахівця, структурно-функціональної моделі професійної підготовки.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших досліджень. Таким чином, концептуальні засади психологічних основ підготовки представляють собою поєднану на загальній теоретико-методологічній базі систему науково обґрунтованих і практично перевірених узагальнених положень, що розкривають зміст, структуру й взаємозв'язки основних компонентів психологічних основ професійної підготовки фахівців. Психологічні основи підготовки фахівця до професійної діяльності – це психологічні закономірності, особливості професійного становлення особистості фахівця у процесі підготовки, що детермінується психологічними чинниками та здійснюється відповідно до вимог, які до нього висуває професія; психологічні основи підготовки передбачають визначення важливих психологічних положень, котрі спрямовують процес професійної підготовки на успішний розвиток професіонала, та механізми формування такої індивідуальної професійної концепції фахівця, що розкриває його особистісну складову (професійно важливі якості, психологічні характеристики), систему ставлень (спрямованості, мотивів, поглядів

тощо) до успішної професійної підготовки й подальшої роботи. Складовими змісту психологічних основ професійної підготовки фахівців є: психологічні закономірності й особливості їх професійного становлення у процесі підготовки до роботи; система професійно важливих якостей, необхідних для успішного виконання професійної діяльності; психологічні детермінанти процесу професійної підготовки; індивідуальна професійна концепція фахівця.

Список використаних джерел

1. Габай Т.В. Педагогическая психология: учеб. пособ. [для студ. высш. учеб. завед.] / Т.В. Габай. – М.: Академия, 2003. – 240 с.
2. Зейгарник Б.В. Теории личности в зарубежной психологии / Б.В. Зейгарник. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 128 с.
3. Коломієць М.П. Словник іншомовних слів / М.П. Коломієць, Л.В. Молодова. – К.: Освіта, 1998. – 190 с.
4. Корольчук В.М. Психологія стресостійкості : монографія / В.М. Корольчук. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 432 с. – Бібліогр.: с. 381-406.
5. Методологічні та теоретичні проблеми психології : навч. посіб. / [М.С. Корольчук, Ю.Л. Трофімов, В.І. Осьодло та ін.]. – К.: Ніка-центр, 2008. – 336 с.
6. Подольська Є.А. Філософія: 100 питань – 100 відповідей : навч. посіб. [для студентів вищих навч. закладів] / Є.А. Подольська, Т.В. Подольська. – К.: Фірма "ІНКОС", 2008. – 352 с.
7. Прикладная юридическая психология : учеб. пособ. для вузов / [под ред. А.М. Столяренко]. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 639 с.
8. Психология для юристов : учебник / [И.И. Аминов, И.Ф. Колонтаевская, И.Б. Лебедев и др.]. – М.: Омега-Л, 2005. – 552 с.
9. Самоукина Н.В. Психология профессиональной деятельности : учеб. пособ. / Самоукина Н.В. – [2-изд.] – СПб.: Питер, 2003. – 224 с.
10. Стасюк В.С. Система соціально-психологічного забезпечення функціонування військових підрозділів в умовах збройних конфліктів : моногр. / В.С. Стасюк. – К.: НАОУ, 2005. – 322 с. – Бібліогр.: С. 300-319.
11. Столяренко А.М. Психология и педагогика : учеб. пособ. [для студентов вузов] / Столяренко А.М. – [2-е изд.] – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2006. – 527 с.

Надійшла до редколегії 06.07.15

Н. Иванова, д-р психол. наук, проф.

Национальная академия Службы безопасности Украины, Киев

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПРИНЦИПЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСНОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ

В статье осуществлено обоснование концептуальных, теоретико-методологических основ и представления методики исследования психологических основ профессиональной подготовки специалистов. Охарактеризован соответствующий комплекс психодиагностических методик и структура анкет, которые его дополняют.

Ключевые слова: методология, методы психологии, психодиагностические методики, анкета, структура личности.

N. Ivanova, Doctor of Sciences in Psychology, Professor
Security Service of Ukraine National Academy, Kyiv

CONCEPTUAL PRINCIPLES OF RESEARCHING PSYCHOLOGICAL BASIS OF SPECIALISTS' PROFESSIONAL TRAINING

The substantiation of the conceptual basis, theoretical and methodological fundamentals and the presentation of the methods of research of the psychological background of specialists' training have been made in the article. The corresponding complex of psycho-diagnostic methods and the structure of the questionnaires to supplement it have been characterized.

Keywords: methodology, methods of psychology, psycho-diagnostic methods, questionnaire, structure of personality.

УДК 159.922:351.746.1 (477)

О. Колісник, канд. психол. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТАНУ ДОСЛІДЖЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ У МІЖОСОБИСТІСНОМУ СПІЛКУВАННІ

У статті розглянута у теоретичному аспекті проблема дезінформації як виду брехні в контексті світоглядних, морально-етичних проблем (співвідношення істини, правди, брехні), вона посідає важливе місце в структурі соціально-психологічного знання. Дослідження дезінформації виступає як один з аспектів вирішення проблем психології взаєморозуміння, спілкування, конфліктів і духовно-морального змісту людських взаємин.

Ключові слова: дезінформація, брехня, спілкування, людські взаємини.

Постановка проблеми. Дезінформація як вид брехні завжди посідала особливе місце у свідомості людей і соціального життя, досліджувалася у релігійних учіннях і була предметом вивчення у філософії, етиці, логі-

ці, психології, педагогіці, юридичних науках [1]. Це пов'язане з тим, що брехня у тому або іншому вигляді виявляється на всіх етапах розвитку цивілізації і у всіх сферах людської діяльності і відносин – від міжособис-

тисних і міжгрупових до міждержавних – і впливає на всі рівні соціальної взаємодії. У сучасному соціально-політичному і економічному житті України дезінформація нерідко використовується в маніпулятивних технологіях як інструмент впливу на групову й індивідуальну свідомість, особливо під час передвиборчих перегонів. У правоохоронній діяльності вона може використовуватися як в оперативних іграх, так і з боку об'єктів оперативної зацікавленості з метою приховати свої злочинні наміри чи дії. Прикладний аспект дослідження дезінформації полягає у тому, що виявлення емпіричних індикаторів, що фіксують її прояви в поведінці людини, є умовою ефективної організації практичних заходів і розробки інструментарію з діагностики і профілактики брехні у конкретних суб'єктів у різних соціальних ситуаціях і сферах професійної діяльності.

У теоретичному аспекті проблема дезінформації як виду брехні розглядається в контексті світоглядних, морально-етичних проблем (співвідношення істини, правди, брехні) і посідає важливе місце в структурі соціально-психологічного знання [2,3 та ін.]. Дослідження дезінформації виступає як один з аспектів розробки проблем психології взаєморозуміння, спілкування, конфліктів і духовно-морального змісту людських взаємин. Разом з тим, у вітчизняній психології відсутній системний і цілісний аналіз цього феномену з позиції суб'єкт-суб'єктного підходу. Цим визначається теоретична і практична значимість та актуальність цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічні аспекти брехні як родового стосовно явища дезінформації традиційно вивчаються в загальній, юридичній, педагогічній і соціальній психології. При цьому брехня розуміється різними авторами по-різному, як: "вимисел" (К. Мелітан), "акт вселяння" (Ж. Дюпра), "свідомо невірне показання" (В. Штерн), "вольове діяння, спрямоване на результат" (О. Ліпманн), "особливий вид мислення" (О. Лурія), "акт впливу" (М. Дюранден, О. Матеюк, В. Шимко, В. Ягупов), "реалізація наміру суб'єкта ввести партнера по спілкуванню в оману" (Д. Волгогонов, В. Знаков, В. Крисько, Ю. Чуфаровський), "успішна або безуспішна навмисна спроба, вчинена без попередження, сформувані в іншої людини переконання, що комунікатор вважає невірним" (О. Фрай).

У дослідженнях брехні з різних сторін обговорюються проблеми концептуалізації цього феномену, розробки класифікації видів брехні, причин і мотивів її використання, типологічних та індивідуально-психологічних особливостей її суб'єкта. У сукупності ці проблеми дотепер характеризують предметне поле досліджень брехні у руслі індивідуально-психологічного підходу. Різноманітність існуючих психологічних визначень брехні підкреслює складність цього явища і, одночасно, вказує на його недостатню теоретичну розробленість і необхідність формування цілісного науково обґрунтованого уявлення про психологічну природу брехні у міжособистісному спілкуванні оперативних працівників. Для більшості проведених досліджень брехні характерні: її розгляд як феномену індивідуальної свідомості і діяльності, головним чином, однієї людини – суб'єкта брехні; недостатнє врахування взаємин суб'єкту та об'єкту брехні, а також індивідуальних особливостей останнього; недооцінка ролі соціальних умов породження і функціонування брехні; ігнорування динаміки розвитку взаємин суб'єктів дезінформаційного спілкування в процесі їхньої пролонгованої взаємодії; вивчення брехні, як правило, у лабораторних умовах при відсутності її дослідження в ситуаціях реального спілкування.

Мета статті – здійснити психологічний аналіз проблеми дезінформації у міжособистісному спілкуванні у сучасних психологічних дослідженнях.

Викладення основного матеріалу дослідження. Психологічне вивчення дезінформації має порівняно невелику історію. Перші наукові публікації, прямо присвячені психології брехні, належать до кінця XIX – початку XX століть. Це, насамперед, статті "Про дитячу брехню" П. Каптерева [4], великі теоретичні роботи: "Психологія брехні" К. Мелітана [5], "Брехня" Ж. Дюпра [6], "Вивчення показань свідків" В. Штерна [7], "До філософії брехні" С. Петропавлівського [8]. У цей період проводилися і деякі емпіричні дослідження брехні. Вчені намагалися емпіричним шляхом розкрити психологічні причини брехливості дітей і підлітків, з'ясувати її причини і знайти педагогічні можливості для профілактики зловживань брехнею. Головною метою цих робіт був цілісний опис явища брехні у безпосередній взаємодії людей і його інтерпретація з позицій психології. При цьому основу інтерпретації складав, як правило, розгляд таких проблем, як: психологічна сутність брехні та її визначення як психологічного феномену; класифікація видів і форм брехні у житті людей; психологічні причини породження (виникнення) брехні; психологічні чинники, які визначають її характер і зміст.

Постановка зазначених проблем і спроби їхнього вирішення на основі психологічної науки того часу сприяли помітному розвитку психологічних уявлень про брехню як складного і специфічного явища реальності. Що ж стосується самих цих уявлень, то багато з них не втратили свого теоретичного і практичного значення й сьогодні. Тому, незважаючи на те, що авторам названих вище робіт притаманна надмірна умоглядність, тенденція пояснювати емпіричні факти з позицій "здорового глузду", не виправдана глобальність суджень і висновків, доцільно зупинитися на їх основних теоретичних положеннях. Зокрема, заслуговують на увагу визначення брехні та її класифікація, запропоновані К. Мелітаном. "Брехати, – зазначав він, – завжди значить ставити на місце дійсності який-небудь кращий для того, хто бреше, вимисел, і замінити факти, які дійсно відбувалися, такими, якими їх хотілося б бачити" [5, С.13]. Іншими словами, сутність явища брехні за К. Мелітаном полягає у довільній і з вигодою для себе підміні брехуном тих або інших обставин відображуваної ним реальності вигаданими обставинами. При цьому мають місце брехня, яка цілком складається з "вимислів", і неповна брехня (або перекручення істини), що у свою чергу ділиться на три види: опущення, перебільшення і прикрашання. Відчуття полягає у тому, що при повідомленні про деяку подію, той, хто говорить, замовчує про який-небудь суттєвий, але невідомий для нього факт. При перебільшенні мовець повідомляє більше, ніж він у дійсності бачив, перебільшує "числа, відстані, приписує собі пригоди, подвиги. Перебільшити можна також і шляхом зменшення – видавати просто маленький предмет за мікроскопічний або зводити тривалість якої-небудь події до однієї секунди, коли у дійсності вона тривала кілька хвилин" [Там же, С.14]. Мета перебільшення – справити на партнера можливо більший ефект. Брехня допомогою прикрашання містить у собі елементи опущення і перебільшення. Вона "полягає у тому, що розповідають факти, які виправляються, деякі, які не подобаються або неприємні подробиці відкидаються і прибавляються інші, які добре підходять до дійсності. З погляду вигоди у такій брехні, люди знаходять собі відмінний засіб завжди бути правими у своїх поглядах, адже достатньо злегка змінити деталі фактів і

тоді вони будуть придатні для підтвердження будь-яких поглядів" [Там же, С.16].

Визначивши брехню як "кращий вимисел для того, хто бреше", К. Мелітан підійшов до важливих критеріїв її виділення, а саме: осмисленості, інструментальності (засіб досягнення мети) і можливої корисності даної помилкової інформації для індивіда-брехуна. Однак, подальшого необхідного кроку у з'ясуванні психологічної сутності цього явища (напевно, головне – не сам вимисел брехуна, а введення в оману його партнера по спілкуванню), К. Мелітан, проте, не зробив. Звідси нечіткість його суджень про породження і функціонування брехні у житті людей. З одного боку, він відзначає, що "суспільство вимагає відомої частки скритності і брехні... Це необхідно... тому, що у нас є багато почуттів, які ми не можемо висловити, разом з тим не шокуючи, не дратуючи або не ображаючи навколишніх нас людей". З іншого боку, усі люди, на його думку, діляться на дві категорії: на "обмежуваних тією мінімальною дозою брехні, яка настійно приписується громадським життям, і на звиклих брехати більш, ніж потрібно, брехати щораз, як цього вимагає їхня вигода" [Там же, С.8-9].

Більш розгорнуте і більш продуктивне у проблемному аспекті визначення брехні, порівняно з визначенням К. Мелітана, дає Ж. Дюпра. "Брехня, – на його думку, – є актом вселяння, за допомогою якого одна особа намагається ввести до розуму іншої поняття, незгодне з тим, яке перша особа вважає істиною. Брехня є явище психофізіологічне, що підтверджується нервово-м'язовими змінами, які помічаються особливо у дітей, і у той же час психосоціологічне, яке доводиться випадками брехні, які обумовлюються соціальними причинами. Брехня перебуває у тісному зв'язку особливо з роботою уяви; але тому, що ця функція розуму завжди є залежною від свідомих похилостей або від бажань та антипатій прихованих, то брехня повинна вивчатися у зв'язку з явищами афективного характеру" [6, С.4].

У цьому визначенні виявилися намічені основні напрямки вивчення брехні, якими у тому або іншому ступені керувалися усі наступні дослідники цього феномену, а саме: психофізіологічний напрямок, у якому головною проблемою виступає взаємозв'язок брехні з фізіологічними компонентами емоцій; індивідуально-психологічний напрямок, де на перший план виступають взаємні зв'язки брехні: з одного боку, із процесами уяви, мислення, мови, пам'яті, волі тощо, і, з іншого боку, із психічними властивостями особистості; соціально-психологічний напрямок, у якому брехня розглядається як деякий акт і результат психологічного впливу і взаємодії людей в процесі спілкування.

Класифікація брехні, запропонована Ж. Дюпра, також є більш складною. Крім видів брехні, в основному відповідних класифікації К. Мелітана, він розглядає також дві форми брехні або два способи вселяння брехні. Перший спосіб – "позитивний", полягає у створенні різного роду вимислів; другий спосіб вселяння брехні – "негативний", полягає у повному приховуванні або запереченні обставин, які можуть призвести до істини. До першого способу належать "вигадки всякого роду (наклеп, неправдиве обвинувачення, підробка, лжесвідчення), удавання, збільшення, перевертання, перебільшення; до другого – повна скритність, заперечення, утаювання показань, пропуски, перевертання істини, зменшення" [Там же, С.2].

У цій класифікації поряд з розпізнавальною ознакою ступеня перевертання реальних фактів (повна або неповна брехня) виступає і такий критерій, як ак-

тивність або пасивність брехуна. На думку Ж. Дюпра, різні люди обирають ту або іншу форму брехні насамперед залежно від власних індивідуально-психологічних особливостей. Так, "до брехливого заперечення схильні люди тихі, апатичні, меланхоліки, схильні до повільних рухів, а до помилкових вимислів, навпаки – особи, які відрізняються швидкістю рухів, різноманітною і багатобічною діяльністю" [Там же, С.4].

Однак, навіть допускаючи, що у цих спостереженнях міститься більша частка істини, неважко уявити собі ситуацію, у якій "тиха, апатична" людина, зважившись увести в оману свого партнера, буде змушена удатися до активної, "позитивної" форми брехні. Таким чином, потрібно визнати, що вплив чинника індивідуально-психологічних особливостей брехуна на його поведінку далеко не завжди буде визначальною. Очевидно, існують й інші чинники (наприклад, поведінка об'єкту брехні), які у тому або іншому ступені можуть вплинути на вибір форми реалізації брехні у кожному конкретному випадку.

Помітний слід у вивченні брехні залишив В. Штерн. Йому належить таке визначення: "Брехня є свідомо невірним показанням, яке служить для того, щоб шляхом обману інших досягти певних цілей. Дійсній брехні властиві, отже, на відміну від інших видів невірних показань, такі три ознаки: усвідомлення хибності, намір обдурити, доцільність. Двома першими ознаками брехня відрізняється від ілюзій спогаду, третьою – від фантастичного невірного показання" [7]. У цьому визначенні виділяються вже достатньо чіткі ознаки брехні як достатньо специфічного явища. Однак, тут, так само як і в низці інших визначень, увага дослідника приділяється головним чином брехуну, у той час як об'єкт брехні виступає зовсім пасивним об'єктом впливу. Другим суттєвим недоліком визначення брехні В. Штерна представляється те, що вона розглядається лише як деяка дія у рамках діяльності брехуна при повному абстрагуванні від спілкування контактуючих при цьому людей.

Оригінальний для свого часу погляд на природу брехні висловив С. Петропавловський [8]. "Що брехня, – писав він, – які б не були форми її прояву, має місце тільки у взаємних відносинах людей, що вона являє собою феномен соціального світу – це факт емпіричний і, як такий, навряд чи підлягає заперечуванню". Але, брехня разом з тим, "належить до ідеального класу відносин, тому що вона, за винятком брехні зловмисної, яка таємно або явно переслідує цілі корисливого порядку, зацікавлена лише у нав'язуванні про людську особистість уявлень та образів, їй не відповідних, і притому свідомо вигаданих" [Там же, С.6-7]. На думку С. Петропавлівського, є два види соціальних відносин між людьми – відносини матеріальні та ідеальні. У відносинах матеріальних інші люди цікаві суб'єктові у зв'язку з тим, що вони можуть дати або відняти. У відносинах ідеальних "важливі не тільки користь або шкода, а характер і зміст того, що інші думають про суб'єкта і говорять, тобто важлива цінність ідей та уявлень ближнього про суб'єкта [Там же]. На його думку, саме соціальні відносини породжують ту брехню, що у надрах людської природи має альтруїстичне походження – бажання показати іншому, що ти розділяєш його уявлення про нього самого і що ти сам відповідаєш його уявленню про тебе [Там же, С.5].

З наведеного опису "альтруїстичної" брехні випливає, що вона використовується з метою досягнення (або збереження) позитивних взаємин брехуна та об'єкту брехні. Але, при цьому виникає думка, що аналогічна мета переслідується брехуном також у бага-

твох випадках "зловмисної" брехні. Принаймні тоді, коли його спілкування з конкретним партнером повинне тривати без явного погіршення їхніх відносин. Таким чином, можна говорити про подвійну націленість брехні: на досягнення безпосередньої користі для брехуна і на підтримку (або розвиток) бажаних відносин з об'єктом брехні. Очевидно, останнє міркування вже прямо пов'язане з розумінням ролі брехні як одного з регуляторів міжособистісного спілкування.

Незважаючи на те, що у своєму аналізі явища брехні С. Петропавлівський не зробив цих, здавалося б, очевидних кроків, він, проте, впритул підійшов до обґрунтування необхідності соціально-психологічного вивчення цього феномену. Поряд із іншим це знайшло своє відображення в уявленні С. Петропавлівського про основні елементи брехні як явища реальності. У їхньому числі ним були виділені: суб'єкт брехні; люди, які вступили з ним у контакт; уявлення суб'єкта про своє "Я"; уявлення об'єктів про свої "Я"; уявлення суб'єкта про "Я" об'єктів; уявлення об'єктів про "Я" суб'єкта [Там же, С.1]. За такого розгляду брехні мова йде вже про спробу підійти до вивчення цього феномена не з однієї, а як би із трьох різних сторін – з позиції спостерігача, який об'єктивно сприймає усю дану ситуацію, і з позиції кожного з її учасників, тобто суб'єкта та об'єкта брехні. Однак цей підхід, який у принципі дозволяє більш цілісно і конкретно аналізувати психологічні аспекти брехні і тому є достатньо перспективним для її вивчення, аж до порівняно недавнього часу практично не розвивався.

Значні кроки у справі психологічного вивчення брехні були зроблені О. Ліпманном [9] і О. Лурія [10], для яких характерні тенденції до експериментального дослідження брехні і до більш чіткого, ніж у їхніх попередників, осмислювання емпіричних даних. О. Ліпманн визначив брехню як "вольове діяння, спрямоване на результат", тобто як вольовий акт, мета якого не збігається з кінцевою метою або мотивом діяльності брехуна, що має місце, а лише опосередковує їхнє досягнення. При цьому суттєвою психологічною ознакою брехні є факт свідомого подолання брехуном того або іншого внутрішнього бар'єру – "гальма" в процесі досягнення мети. "Гальма як і цілі, – відзначав О. Ліпманн, – можуть носити всілякий характер. Гальмом для брехливого, такого, що вводить в оману спосіб дії, особливо для відтворення у словах суб'єктивного брехливого комплексу уявлень (Л), є одночасно присутній у брехуні і визнаний ним самим вірним комплекс уявлень (В). Гальмуючим чином можуть діяти також пов'язані з брехнею відчуття невдоволення, що є симптомом того, що в особистості якість діють загальні, такі, що забороняють брехню, моральні норми – не так сильно, однак, щоб норми ці могли перемогти. Якщо усі ці явища відсутні, то всяке висловлення є не тільки об'єктивним, але також суб'єктивним, і навіть свідомо брехливе не буде брехнею у психологічному сенсі" [9].

Даючи таке визначення, О. Ліпманн тим самим відмежовує брехню у "психологічному сенсі" від таких її видів як фантазування та умовна, або конвенціональна, брехня, а також від омани. При фантазуванні має місце збіг мотиву і мети брехні ("фантазування є діянням, яке своїм змістом має потяг"). У випадку конвенціональної брехні відсутні характерні для "вольового діяння" гальмові моменти. За омани ж, комплекс Л збігається з комплексом В, тобто брехун сам не підозрює про цю свою роль. Таким чином, за О. Ліпманном, явище брехні у психологічному сенсі має місце лише тоді, коли у результаті свідомого вибору між правдою і брехнею надається перевага усе ж таки брехні, що стає зняряд-

дям впливу на партнера з метою "отримання вигоди або відхилення від неприємності". У свою чергу причиною виникнення брехні у кожному конкретному випадку є така оцінка ситуації суб'єктом діяльності, при якій "які-небудь інтереси ставляться вище інтересів спільності (мається на увазі спільність із партнерами по спілкуванню), ці вище оцінені інтереси можуть бути егоїстичного порядку, можуть вони, однак, носити й альтруїстичні риси (жаль та інші) і навіть соціальні, коли той, хто бреше, відчуває свою приналежність до іншого кола спілкування, ніж той, котрим він жертвує" [Там же].

У роботі "Брехня у праві", написаної О. Ліпманном у співавторстві з О. Адамом, наводиться дещо інша інтерпретація психологічної сутності брехні [11]. Як вказують автори, "А має стосовно особи Б переживання обманювання, коли вона свідомо викликає у Б переконання у наявності певного кола фактів, які відрізняються від того кола фактів, які вона сама вважає істинним; якщо вона далі відчуває себе звичайно пов'язаною з Б відомою спільністю; і коли вона усвідомлює, що ця спільність завдяки брехні хоча б тимчасово розривається" [Там же, С.14]. Незважаючи на те, що у цілому дане трактування так само, як і викладене вище, ґрунтується на розумінні брехні як вольового акту, сполученого з подоланням брехуном якихось своїх внутрішніх, психологічних бар'єрів, боротьбою мотивів і т.п., у ній міститься, безумовно, дуже важлива думка про усвідомлення брехуном факту тимчасового "розриву спільності" з об'єктом. Розвиваючи її, неважко прийти до можливого висновку про те, що з появою у спілкуванні брехні, імовірно, має місце і певний внутрішній розрив або конфлікт у взаєминах партнерів, які спілкуються, тепер вже – брехуна та об'єкта. Представляється, що висунування подібної гіпотези дозволило б по-новому підійти до вивчення психології брехні. Правда, для цього було потрібно вийти за межі свідомості брехуна і глянути на явище брехні більш широко та об'єктивно, тобто був потрібний якийсь інший, ніж у О. Ліпманна і Л. Адама, методологічний підхід.

Якщо повернутися до основної ідеї О. Ліпманна про те, що у кожному разі брехні має місце процес подолання людиною тих або інших внутрішніх бар'єрів, що супроводжується вольовими зусиллями, своєрідною інтелектуальною діяльністю і характерними переживаннями, то варто визнати її певну теоретичну цінність в аспекті пізнання суб'єктивного світу брехуна. Що ж стосується її практичного значення, то воно взагалі ж помітно не виявилось. Дійсно, дуже складно говорити про подолання внутрішніх бар'єрів, якщо, наприклад, людина, досліджувана як суб'єкт можливої брехні, не проявляє жодних зовнішніх ознак цього процесу подолання (можливість подібної ситуації підтверджують і результати так званої детекції? брехні, проведеної за допомогою поліграфа у деяких зарубіжних країнах. За даними американських авторів, 10-20% брехунів залишаються невикритими в процесі такого роду обстежень [12-14]. Але раз так, то, за О. Ліпманном, не можна класифікувати його дії як брехню у психологічному сенсі, навіть незважаючи на певні логічні протиріччя та інші об'єктивні факти, які явно свідчать про те, що він цілеспрямований брехун, а ж ніяк не жертва власної омани.

З інших позицій підійшов у своїх ранніх дослідженнях до визначення брехні О. Лурія. Вважаючи брехню особливим видом мислення, яке має свої специфічні закономірності, він зосередив увагу на аналізі мовленевих і моторних дій брехуна безпосередньо в емоційних умовах брехні. Звичайно, прийнято думати, зазначав він, що немає нічого більш випадкового, примх-

ливого і такого, що не підкоряється жодним законам, ніж брехня. Однак, таке уявлення є невірним. Брехня, як і всяке мислення, побудоване за іншим принципом, має свої форми, свої варіанти, свої прийоми. Людина, яка бреше, прибігає завжди до певних законів мислення, до певних законів логіки [10, С.92].

В процесі експериментів, які моделювали ситуацію допиту обвинувачуваного або свідка і технічних засобів, які включали у себе застосування деяких технічних засобів (в експериментах О. Лурія використовувалися датчики, які забезпечували одночасну реєстрацію мовленнєвих і моторних реакцій обстежуваного) вчений виявив ряд особливостей функціонування мислення, мовлення, пам'яті у брехуна в процесі дезінформування. Зокрема, було встановлено, що якщо брехня стосувалася значимих переживань обстежуваного, то відбувалися певні збої у протіканні його мовленнєвих і моторних реакцій – порушувалася їхня синхронність, з'являлися неадекватні відповіді і т.п. Частково це було наслідком пережитих обстежуваним емоцій у зв'язку із прагненням не допустити свого викриття. Однак, крім емоційної напруги тут позначався і двоїстий характер психічної діяльності обстежуваного-брехуна, який повинен був давати швидкі мовленнєві і моторні відповіді на усі слова-стимули, які пред'являлися йому, і одночасно із цим приховувати своє дійсне відношення до найбільш значимих з них. Останнє ж було можливим лише при своєчасному придушенні обстежуваним своїх безпосередніх мовленнєвих та емоційних реакцій на кожний значимий стимул і непомітній для експериментатора підміні їх вторинними, помилковими по суті реакціями. Ці дії обстежуваного-брехуна й складали як би другий план його психічної діяльності в ході експерименту, який був відсутній у діяльності тих обстежуваних, яким не було потрібно що-небудь приховувати.

Опираючись на результати експериментів О. Лурія, можна припустити, що наявність другого плану діяльності брехуна у ситуації, чреватій викриттям, обумовлює не тільки "подвійну" роботу його психіки, але й подвійний зміст сприйманих їм зовнішніх стимулів. При цьому один смисл стимулу пов'язаний з брехнею і захистом брехуна від викриття, інший зміст – з його фоновою діяльністю. Причому у природній ситуації спілкування як стимули з подвійним смислом брехуном можуть розглядатися, мабуть, не тільки ті висловлення і дії потенційного "викривателя" брехні, які прямо націлені на її виявлення, але якоюсь мірою й інші висловлення і дії даної людини і навіть, видимо, вона сама у цілому як джерело можливої небезпеки.

Представляється, що такий напрямок у вивченні брехні, коли об'єктом діяльності брехуна виступає конкретна людина, міг би виявитися достатньо перспективним. Разом з конкретизацією об'єкту брехні постають питання про його діяльність, взаємодію і взаємини із брехуном, що у свою чергу сприяє подоланню односторонності у психологічному аналізі феномену брехні.

Висновки з даного дослідження. Завершуючи розгляд розглянутих вище психологічних концепцій брехні, необхідно відзначити, що кожна з них відображає лише окремі сторони цього явища реальності і навіть в усій сукупності вони не створюють цілісного уявлення про його психологічну природу. Таке положення визначається декількома причинами. По-перше, у більшості наведених досліджень переважає індивідуально-психологічний підхід, коли предметом вивчення є психіка брехуна, а його зв'язки із суспільством, взаємини з об'єктом брехні, конкретна ситуація і процес спілкування або взагалі не розглядаються, або розглядаються вузько і статично. По-друге, багато теоретич-

них положень зазначених концепцій будуються не стільки на результатах емпіричних досліджень брехні у природних умовах спілкування, скільки на лабораторних експериментах і судженнях здорового глузду. Портрете, вивчаючи брехню у рамках індивідуально-психологічного підходу, практично кожний автор дає їй власне розуміння на основі виділення якої-небудь однієї особливості психічної діяльності брехуна: його мотивації, волі, мислення і т.п. Якщо узагальнити основні ідеї згаданих вище авторів щодо психології брехні, то можна дійти такого уявлення про дане явище. Насамперед, брехня – це повідомлення недостовірної, на думку брехуна, інформації, спрямованої на досягнення якої-небудь його мети за допомогою введення в оману адресата цього повідомлення. Причиною брехні виступає деякий мотив, безпосередня реалізація якого у даній ситуації без допомоги дезінформування партнера представляється брехуну утрудненою або взагалі неможливою. Брехня є результатом роботи мислення, уяви, мовлення та інших пізнавальних процесів брехуна, оскільки саме цим шляхом він створює у своїй і чужій свідомості більш-менш виразний і більш-менш правдоподібний образ перекуреної їм реальності. З іншого боку, брехня є наслідком вольового акту (або власне вольовим актом), який виражається в ухваленні рішення про її використання всупереч усім внутрішнім перешкодам морального, інтелектуального та емоційного аспектів. При цьому процес подолання зазначених перешкод супроводжується, як правило, емоційними проявами, що дозволяє у ряді випадків використати цю непряму ознаку брехні для її діагностики. Характер і зміст дезінформації якоюсь мірою пов'язані з окремими якостями особистості та іншими індивідуальними особливостями брехуна.

Перспективи подальших досліджень. З цього узагальнення можна зробити висновок про те, що будучи деяким психічним актом і продуктом психічної діяльності окремо узяті особистості, брехня залежить винятково від її сваволі. Однак, реальна практика людського спілкування такого висновку не підтверджує. Наприклад, у житті мають місце випадки, коли людина хотіла б, але не може говорити правду. Зустрічається як спонтанна, так і ретельно підготовлена брехня. Буває брехня, яка викликає у брехуна почуття сорому, або, навпаки, почуття гордості за себе тощо. Звичайно, у кожному зі згаданих випадків психічні особливості брехуна відіграють важливу роль. Але, напевно, справа не тільки у них. Навіть добре вивчені якості конкретної особистості, у тому числі і її "схильність до брехні", виявляються явно недостатньою основою для скільки-небудь надійного прогнозу про ймовірності використання нею брехні у тій або іншій ситуації, про характер її дій в процесі доведення неправдивої інформації тощо. До речі, у силу цього, зокрема, не виправдали себе так звані коефіцієнти правдивості показань [15 та ін.]. Можна з великою впевненістю припустити, що оскільки ситуація, у якій виникає і реалізується брехня, – це ситуація взаємодії принаймні двох особистостей, то дуже багато чого буде залежати як від їхніх особистісних особливостей, так і від характеру їхніх взаємин і від усієї ситуації взаємодії у цілому. Тому, без врахування даних чинників не можна розраховувати ні на значне просування у вивченні психології брехні, ні на ефективне застосування наукових даних у вирішенні відповідних практичних завдань.

Список використаних джерел

1. Дектярьова Т.В. Психологічний феномен лжі / Т.В. Дектярьова / Правничий вісник університету "КРОК". – Вип. 4. – К., 2009. – С.178-187.
2. Сафін О.Д., Пілішек С.О. Психосемантичні аспекти вивчення проблеми значення слова / О.Д. Сафін, С.О. Пілішек. – Збірник наукових праць ІПСІ ім. Г.С. Костюка АПНУ, Том V, Ч.2, 2003. – С.176-182.

3. Сафін О.Д., Бондаренко О.М. Невербальна комунікація у міжособистісній взаємодії військовослужбовця та проблеми її інтерпретації / О.Д. Сафін, О.М. Бондаренко. – Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. "Проблеми загальної та педагогічної психології", 2004, Т. VI, вип. 4. – С. 112-122.
4. Каптерев П.Ф. О детской лжи / П.Ф. Каптерев // Русская школа. – 1900. – №12. – С. 63-95.
5. Мелитан К. Психология лжи / К. Мелитан. Пер. с фр. – М.: Изд-во А.Сомов, 1903. – 214 с.
6. Дюпра Ж. Ложь / Ж. Дюпра. Пер. с фр. – Саратов: Изд-во "Новь" П.С. Феокритова. – 1905. – 296 с.
7. Штерн В. Психология свидетельских показаний / В. Штерн // Вестник права. Кн. 3. – 1902. – С. 34-46.
8. Петропавловский С. К философии лжи / С. Петропавловский. – СПб., 1906.
9. Липманн О. Психология лжи / О. Липманн. – Харьков, 1926.

10. Лурия А.Р. Психология в определении следов преступления / А.Р. Лурия // Научное слово. – 1928. – №3.
11. Липманн О., Адам Л. Ложь в праве / О. Липманн, Л. Адам. – Харьков: юрид. изд. Украины, 1929. – 189 с.
12. Barland G. Use of voice changes in the detection of deception /G.Barland// Polygraph, 1978. – №7. – P. 129-140.
13. Lykken D.T. A tremor in the blood. Uses and abuses of the Lie Detector /D.T. Lykken. – N.Y.: McGraw-hill Book Company, 1981.
14. Podlesny J., Raskin D. Physiological measures and detection of deception /J. Podlesny, D. Raskin// Psychological Bulletin, 1977, V.84. – № 4. – P. 782-799.
15. Ратинов А.Р. Логико-психологическая структура лжи и ошибки в свидетельских показаниях / А.Р. Ратинов, Н.И. Гаврилова / Вопросы борьбы с преступностью. – М.: Изд-во Книжная палата, 1982. – Вып. 37. – С. 44-57.

Надійшла до редколегії 07.07.15

О. Колесник, канд. психол. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ИССЛЕДОВАННОСТИ ПРОБЛЕМЫ ДЕЗИНФОРМАЦИИ В МЕЖЛИЧНОСТНОМ ОБЩЕНИИ

В статье рассмотрена в теоретическом аспекте проблема дезинформации как вида лжи в контексте мировоззренческих, морально-этических проблем (соотношение истины, правды, лжи), она занимает важное место в структуре социально-психологического знания. Исследование дезинформации выступает как один из аспектов решения проблем психологии взаимопонимания, общения, конфликтов и духовно-нравственного содержания человеческих взаимоотношений.

Ключевые слова: дезинформация, ложь, общение, человеческие взаимоотношения.

O. Kolisnyk, PhD in Psychology

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE STATE OF RESEARCHED PROBLEM OF DESINFORMATION WITHIN INTERPERSONAL COMMUNICATION

The article deals with theoretical aspects of disinformation as a type of lie in the context of the outlook, moral and ethical issues (correlation of truth and lies). It holds a prominent place in the structure of socio-psychological knowledge. Research of disinformation serves as one of the aspects of solving issues related to psychology of mutual understanding, communication, conflicts as well as spiritual and moral content of human relationships.

Key words: disinformation, lies, communication, human mutual relations.

УДК 159.923.2

О. Корніяка, д-р психол. наук, ст. наук. співроб.

Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, Київ

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПРОФЕСІЙНОГО САМОЗДІЙСНЕННЯ ВИКЛАДАЧА ВИЩОЇ ШКОЛИ

У статті аналізуються основні способи та засоби психологічного сприяння процесу самоздійснення викладача вищої школи.

Ключові слова: психологічний супровід, професійне самоздійснення, особистісне самоздійснення, комунікативна компетентність, психологічний тренінг.

Постановка проблеми. Нинішня національна стратегія розвитку освіти спрямована на радикальне підвищення її якості та конкурентоспроможності у нових економічних і соціокультурних умовах, прискорення інтеграції України в європейський освітній простір. Актуальним стало питання модернізації освітнього середовища, в тому числі створення сучасної системи підготовки спеціалістів. У зв'язку з цим посилюється інтерес дослідників до вивчення специфіки професійного самоздійснення фахівця та психологічного сприяння цьому процесу. Особливо це стосується викладача вищої школи як представника соціономічних професій і як однієї з ключових постатей у фаховій підготовці і забезпеченні соціального та професійного сходження майбутніх професіоналів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наш час, як показало дослідження, не існує загальноприйнятої класифікації різних варіантів оптимізації процесу самоздійснення людини як суб'єкта професійної діяльності. Тому, охарактеризуємо ті основні способи та засоби сприяння цьому процесу, які доцільно використовувати передусім у сфері науково-педагогічної діяльності для досягнення ефекту в самоздійсненні викладача. При цьому, професійне самоздійснення ро-

зумімо тут: як процес досягнення і як здатність людини створювати саму себе; вміння, за П. Щедровицьким, "переосмислювати власну сутність"; як активний пошук можливостей розвитку, перетворення себе (згідно з позицією Є. Клімова) на повноцінного учасника співтовариства професіоналів з метою здобуття вершинних досягнень у професії.

Наразі можна виділити ті характеристики "професійної біографії" будь-якого суб'єкта діяльності, які виступають *вагомими передумовами* його професійного самоздійснення: це, передусім, сформованість професійного світогляду, в підґрунті якого – певні мотиви та настановлення, ціннісне ставлення до професії, до самого себе як фахівця, до співтовариства фахівців і до світу, стійка потреба в самореалізації, психологічна готовність до постійної роботи над собою, орієнтованість на безперервне професійне зростання, повсякденне вдосконалення в діяльності своєї професійної поведінки (вмінь та навичок), сформованість таких особистісних утворень, як ініціативність та креативність, здатність до творчого творення перспектив власного професійного розвитку тощо. Ці характеристики можуть стати і *метою* діяльності фахівця, набуття яких сприяє успішності його самоздійснення у професії.

У плані розвитку індивідуальної професійної свідомості, поглиблення світогляду увагу і психологів, і практиків привернула останнім часом проблема здатності спеціаліста до *цілепокладання* у просторі своєї професії. Створення, самостійна постановка цілей людиною спільно з контролем за їх досягненням являє собою, на думку дослідників, особливу інтегративну її здатність, складну властивість, яка виражає певне активне, світоглядно забарвлене *ставлення* особистості до свого професійного життя. Суб'єкт діяльності зі здатністю ставити нові цілі спроможний, за твердженням Л. Анциферової, "осягати тенденції розвитку своєї справи, здійснювати рефлексію стосовно своєї спеціальності, розглядати її в широкому соціальному контексті, відмовлятися від тих професійних стереотипів, які не виправдали себе" [1, с. 502].

Мета статті – проаналізувати основні способи та засоби психологічного сприяння процесу самоздійснення викладача вищої школи.

Викладення основного матеріалу дослідження. Створюючи нові цілі, фахівець проектує через них себе у майбутньому і вже переживає ці нові проекти як частини своєї особистості, які виступають джерелом поглиблення її самосвідомості, "потужних мотивацій його спрямованої енергії", реалізації потенцій в діяльності. Тому цілеспрямоване формування такої здатності – через *систему спеціально розроблених завдань* – сприятиме підвищенню рівня розвитку фахівця як особистості і, водночас, стане умовою подальшого розвитку якісних змін у структурі індивідуальної професійної свідомості, її переходу на більш високий рівень.

Тим часом, питання психологічного сприяння професійному самоздійсненню суб'єкта діяльності має вирішуватися з урахуванням контексту різних моделей становлення професіонала та способів його існування в професії. До найпоширеніших моделей і концептуальних контекстів відносяться такі: модель вікового розвитку людини як суб'єкта праці (Є. Клімов, В. Бодров); "прогрес – регрес" (Є. Клімов); "адаптація – творчість" (С. Рубінштейн); континуум "соціалізації – індивідуалізації" (А. Маркова); модель професійного розвитку (Д. Сьюпер); концепти "активності", "професійної активності", "життєвого шляху" (Ю. Поваренков). Значущість цих "вимірів" розвитку професіонала полягає у з'ясуванні чи уточненні функцій різних об'єктивних та суб'єктивних чинників у його професійній самореалізації, їхньої спроможності детермінувати (забезпечити) – через якісні психічні зміни суб'єкта діяльності – *прогресивно-творчий спосіб* існування і самоздійснення у професії.

Особливе місце займає модель "ієрархічної організації зрілої особистості" Л. Анциферової, де вона конкретизувала положення про діалектику і спадкоємність минулого і майбутнього в житті людини, про "кумулявальне" минуле як необхідний фактор її подальшого розвитку.

На підставі порівняння моделей професійного розвитку людини Д. Завалішина встановила, що виокремлювані в них етапи фіксують такі професійні досягнення: "входження" людини в професійну працю (зазвичай це – етап адаптації); досягнення прийнятого для стійкої ефективності діяльності рівня когнітивного або особистісного розвитку (в різних концепціях етап становлення, стабілізації, ідентифікації з професією, професійної зрілості); найвищі досягнення в професії (етап майстерності, перетворення, творчого внеску в професію).

При цьому, неабияке значення для становлення і розвитку професіонала, його самоздійснення має такий "вимір" професіоналізму, як *"особистісна компетент-*

ність", під якою А. Маркова розуміє володіння прийомами особистісного самовираження і саморозвитку, засобами протистояння професійним деформаціям особистості.

Саме особистісна компетентність фахівця, яка має особливу значущість для реалізації соціально-психологічної взаємодії двох особистостей: викладача і студента, забезпечує успішність їхнього взаємоінформування, взаємопізнання, встановлення взаємин і вироблення певного взаємоставлення один до одного через психологічний вплив. Та, навіть, багаторазовий психологічний вплив (у поєднанні двох його різновидів – діалогічного й авторитарного) не дасть, на думку О. Селезньової, реального результату поза *особистісним впливом* – тим паче, викладача. Такий вплив визначається як процес і результат зміни особистістю в ході взаємодії поведінки іншої особистості, її настановлень, намірів, уявлень, оцінок і т.п.

У педагогічному спілкуванні найбільше значення для викладача як суб'єкта особистісного впливу мають два взаємопов'язаних чинники: *авторитет і здатність викликати та підтримувати довіру до себе*. Довіра до особистості викладача невід'ємна від конкретної індивідуальності, належить їй: адже соціальний ефект досягається, передусім, завдяки особистості викладача, його харизматичності, а вже потім – завдяки його компетентності. Головним, визначальним тут є забезпечення довіри до себе через вдосконалення викладачем своєї особистісної компетентності, що підвищує сприятливість студентів до його впливів – інформаційних, трансформаційних, мотиваційних, формувальних тощо. При цьому він має змінювати, вдосконалювати і свої методи роботи, використовувати творчо опрацьований досвід колег, засвоювати перевірені практикою прийоми, обирати узгоджені зі змістом навчального матеріалу техніки викладання, повсякчас розвиватися, аби досягти благотворного впливу на свідомість студентів.

У зв'язку з важливістю професійного розвитку фахівця у плані самоздійснення в трудовій діяльності Є. Клімов застерігає від небажаних ходів у цьому розвитку й виокремлює п'ять його основних різновидів:

1. "Стихийний" розвиток, істотними ознаками якого є недостатнє або наївно упереджене орієнтування як у незримих обставинах середовища (світу професії, можливостей вибору варіантів трудових шляхів), так і у своїх особистих якостях, можливостях і обмеженнях. Тобто, йдеться про більш або менш ситуативну поведінку на певних етапах професійного самовизначення.

2. Хибноспрямований (девіантний, непуцящий) розвиток, що здійснюється на основі навмисно обмірковуваних самостійних рішень, але спирається або на неприйнятну мораль, або на одностороннє переконання, погляди.

3. Обтяжений розвиток (деструкція), що супроводжується шкідливими перебудовами, втратами або/і новоутвореннями в психічному складі людини (скажімо, втратою цінних якостей, появою душевної нечужості) і може породжуватися та підтримуватися обставинами самої професійної діяльності.

4. Застій розвитку (стагнація): виявляється в тому, що людина перестає вдосконалюватися у своїй справі. Застрягає в рамках звичної діяльності.

5. "Зворотний" розвиток (деградація), що проявляється в тих чи інших стійких втратах якостей профпридатності, набутих раніше [3].

Вищенаведені небажані різновиди розвитку, що зумовлюються низкою зовнішніх і внутрішніх (психологічних) причин, призводять до таких згубних змістових змін психіки професіонала, коли вже не може йтися про його самоздійснення у професії.

У цьому плані для викладачів вищої школи (через обставини самої професійної діяльності, її надзвичайне напруження – адже професіонали цього типу змушені встановлювати численні комунікативні контакти з різними за віком, освітою, статусом, статтю тощо людьми, мають емоційно включатися у процес фахового спілкування) є нерідко актуальною і загрозовою для самоздійснення можливістю деструктивного (обтяженого) розвитку. Його наслідком можуть стати емоційне виснаження, деперсоналізація (втрата "Я"), депресії, втрата позитивного ставлення до партнерів зі спілкування, поява схильності до зловживання авторитарними формами взаємодії і в результаті – зниження професійної ефективності, що може призвести до "професійного вигорання".

У разі емоційного "вигорання" викладачі вищої школи мають більш уважно ставитися до власних емоційних станів, намагатися більш чітко їх диференціювати, оскільки вони мають велику значущість як для передавання знань студентам, так і для їх засвоєння ними. Для вдосконалення саморозуміння, корекції неадекватних емоційних та поведінкових стереотипів викладачеві потрібно особливу увагу звертати на *зворотний зв'язок*, що дає змогу зрозуміти власну роль у міжособистісних взаєминах зі студентами і колегами, оцінити їх реакцію на свою поведінку, правильно інтерпретувати емоційний зміст педагогічної взаємодії.

Крім того, важливим завданням сприяння професійному самоздійсненню фахівців цього типу є з'ясування змістового психологічного наповнення можливих деструктивних змін у кожному конкретному випадку професійного розвитку і вироблення *індивідуальних рекомендацій* щодо творення перспектив цього розвитку в нових умовах діяльності, віднайдження ефективних способів пристосування до швидко змінюваних умов.

Поза тим, Д. Завалішина на підставі опозиції "адаптивний – творчий" виокремила такі варіанти розвитку суб'єкта професійної діяльності: прогресивно-творчий (спеціаліст високого професіоналізму); адаптивно-репродуктивний; адаптивно-деформуючий (дає змогу спеціалісту досить успішно виконувати свої професійні функції – приміром, трудоголіки); дезадаптивно-деформуючий ("психічне вигорання"), який веде до серйозних особистісних та соматичних проблем і професійних невдач.

Аби забезпечити прогресивно-творчий спосіб існування фахівця у професії науково-педагогічного профілю, реалізацію всіх ціннісно-мотиваційних, пізнавальних, комунікативних, естетичних, етичних та інших його можливостей як "ефектів" самоздійснення і цілісної життєдіяльності, а також з метою усунення "дефектів" розвитку в професії, доцільне застосування в практиці професійних тренінгів, зокрема, *комунікативного тренінгу*, спрямованого на вдосконалення базових для цього типу професії вмій та навичок соціально-психологічної взаємодії, урізноманітнення засобів самовираження, особистісного впливу на суб'єктів педагогічного спілкування – адже особистість є інструментом професії, розвитку професіоналізму.

При цьому має місце не тільки професійне зростання. Як засвідчили дослідження в акмеології останніх років, у процесі становлення професіоналізму, в ході професійної діяльності сама *особистість обов'язково розвивається і змінюється*. Ці дослідження дали змогу зробити ряд висновків, важливих для концепції розвитку особистості професіонала (І. Кон; Корнеева):

1. Існує певний ступінь сталості особистісних рис протягом життя, але вона не є абсолютною. Залежно

від умов життя і діяльності, в тому числі професійної, лінія розвитку особистості може змінитися.

2. Міра сталості і змінюваності різних особистісних властивостей, а також різних типів особистості неоднакова.

3. Різним типам особистості відповідають різні типи розвитку.

4. Крім того, у професійній діяльності зміни особистості відбуваються *особливо інтенсивно*, оскільки вона концентрує на собі основну активність суб'єкта. Формування особистості тут являє собою процес утворення особливого типу системних відносин всередині цілісної психічної організації особистості [6].

При цьому може йтися, як мінімум, про чотири напрямки такого розвитку: особистісно-професійний, професійно-кваліфікаційний, професійно-службовий (посадовий) і моральний (Є. Богданов, А. Гусєв, А. Деркач, В. Дьяков, А. Реан, В. Шепель й ін.). Зрозуміло, визначальним тут є *особистісно-професійний* розвиток, що розуміється як процес формування особистості (у широкому розумінні) та її професіоналізму в само-розвитку, професійній діяльності і професійних взаємодіях. Узагальнення результатів цих досліджень дало змогу А. Реан стверджувати, що в процесі особистісно-професійного розвитку відбуваються такі прогресивні структурні зміни особистості:

1. Зміна спрямованості особистості: розширення кола інтересів і зміна системи потреб, актуалізація мотивів досягнення, зростання потреби в самореалізації і саморозвитку;

2. Збільшення досвіду і підвищення кваліфікації: підвищення компетентності, розвиток і розширення вмій та навичок, освоєння нових алгоритмів розв'язання професійних завдань, підвищення креативності діяльності;

3. Розвиток складних окремих здібностей;

4. Розвиток професійно важливих якостей, що визначаються специфікою діяльності;

5. Розвиток особистісно-ділових якостей.

6. Підвищення психологічної готовності [7].

Дослідження показали динаміку професійно важливих якостей протягом усього професійного шляху людини. Власне особистісні якості демонструють більшу змінюваність у ході професійної діяльності (приміром, мають місце динаміка і становлення професійної самооцінки).

До найпоширеніших моделей особистісної зміни, актуальних у плані вдосконалення особистості викладача вищої школи, відносяться такі: зміна особистості, *по-перше*, через взаємодію, тобто шляхом набуття нового досвіду і перевірки у ході комунікативної діяльності ефективності набутих раніше зв'язків спілкування; *по-друге*, в результаті подолання криз розвитку та зламних моментів у житті; *по-третє*, у процесі особливих взаємин, де чинником впливу виступає емпатія, яка допомагає краще орієнтуватися в комунікативній ситуації, надає впевненості у взаєминах.

Включення фахівців науково-педагогічного профілю у взаємобумовлений процес особистісно-професійного розвитку: розширення системи професійно-педагогічних вмій та навичок, здобуття нових знань, розширення спеціальних здібностей, поглиблення самосвідомості, формування нових інтересів, виникнення нових потреб, цінностей, способів діяльності, професійно важливих якостей тощо – сприяє більш ефективному освоєнню особистістю нових високопродуктивних алгоритмів і технологій діяльності, правильному вибору *професійної позиції* в соціально-психологічній взаємодії викладача і студента. Остання, зазвичай, ґрунтується ще й на *рольовій* позиції фахівця, що є найбільш динамі-

чним її компонентом і конкретизацією загальної професійної позиції в актуальній ситуації взаємодії. Так, А. Маркова виділяє близько 30 педагогічних позицій або типів викладачів: "індивідуальність", "майстер", "творець", "новатор", "діагност", "консультант", "психолог" тощо. Аналогічного принципу дотримується у своїй класифікації В. Кан-Калік, пропонуючи такі моделі педагогічного спілкування: "диригент", "дзеркало", "режисер" й ін.

Викладач вищої школи як повноцінний спеціаліст має поєднувати у собі ролі (позиції) педагога, дослідника, організатора, вихователя, вправного комуніканта і, зрештою, психолога. В актуальній ситуації взаємодії зі студентством ключовим *комунікативним настановленням* у рольовій позиції викладача має бути партнерство, тобто психологічна рівноправність партнерів зі спілкування, узгодженість їх дій, співпраця в педагогічній діяльності.

Педагогічне спілкування як форма професійної діяльності фахівця науково-педагогічного профілю і як система соціально-психологічної взаємодії між викладачем і студентами спрямоване на створення оптимальних умов для їх спільної діяльності і, зрештою, реалізацію завдань освітнього процесу, що веде до самоздійснення у професії. Запроуюкою останнього виступають гуманістична спрямованість на партнера зі спілкування, діалогічний та делікатний характер відносин між ними, захоплення викладача своїм фахом, постійне професійне вдосконалення.

До того, у професійному спілкуванні фахівців науково-педагогічного профілю мають бути наявні – для розв'язання специфічних комунікативних завдань: передавання інформації, взаємопізнання один одного, взаємооцінки, взаємодії, взаємовпливу, управління діяльністю, що є своєрідними інструментами самоздійснення у професії, – такі складові їх комунікативної компетентності:

по-перше, спільний для цих фахівців тезаурус (схожа система мови, поняття, словесних значень); правильне, образне, емоційне, стилістично визначене мовлення; відповідна міміка, жестикуляція, кінетика; численні вербальні та невербальні стратегії і тактики, що об'єднуються у *комунікативному аспекті* спілкування;

по-друге, оцінка і розуміння людини людиною, здатність до співпереживання, розвинений "емоційний інтелект", уміння розуміти настрій інших людей, висока чутливість стосовно співрозмовника, вміння контролювати власні почуття та емоції тощо, що поєднуються в межах *перцептивного аспекту* спілкування;

по-третє, висока здатність до співпраці, позитивне ставлення до оточуючих, зосередженість на стимулюванні комунікації, симетричне включення в неї обох партнерів зі спілкування, прагнення до взаєморозуміння, що їх об'єднує *інтерактивний аспект* спілкування [4; 5].

Проте, як показало дослідження, не всі аспекти комунікативної компетентності викладача – особливо це стосується *вміння викладати свої думки, вміння слухати і перцептивно-невербальних засобів*, що належать до її визначальних складових, – мають достатній розвиток для виконання зумовлених фахом функцій. Для повноцінної їх реалізації, а відтак, самоздійснення, викладачеві потрібно передусім розвинути здатність оперативної і правильно орієнтуватися у постійно змінюваних умовах спілкування, віднаходити комунікативно активні засоби, які відповідали б його індивідуальності, постійно комунікативно вдосконалюватися.

Тим часом найвищі рівні професіоналізму і самоздійснення у просторі професії характеризуються, *по-перше*, особистісною значущістю для працівника його праці, що передбачає ранжирування людиною решти цінностей її життя; *по-друге*, "відкритістю" світу – пере-

дусім цінностям, досвіду своєї професії, тобто готовністю до самоосвіти, підвищення кваліфікації, розв'язання нових професійних завдань; *по-третє*, творчим ставленням до своєї праці, настановленням на вдосконалення засобів діяльності, що зазвичай характеризуються як "вихід за межі професії" [2].

Тим часом, практика показала, що інтерес до здійснення своєї професійної діяльності, безперервного якісного виконання мотивованих фахом завдань може зберігатися як завгодно довго у суб'єктів педагогічної діяльності, здатних саме до *творчості*. Останню розуміємо тут як здатність фахівця до постійного саморозвитку – особистісного, а головне, професійного. Таке розуміння творчості передбачає вміння фахівця науково-педагогічного профілю безкінечно відкривати нові грані та нюанси у своїй професійній діяльності, результатом чого є творчий самовияв у практиці, фахове зростання і, зрештою, самоздійснення.

На підставі вищесказаного ми дійшли таких **висновків з даного дослідження**:

В питанні самоздійснення фахівця, зокрема, викладача вищої школи – слід керуватися, на нашу думку, ідеєю цілісності особистості, її повноцінного функціонування у професійній і соціальній сфері. Реалізація в професії стратегії самоздійснення неодмінно пов'язана із здійсненням усіх напрямків діяльності викладача: педагогічного, когнітивного, виховного, комунікативного, наукового, методичного тощо і передбачає високорозвинену психологічну, в тому числі комунікативну компетентність, що слугує інструментом його професійного зростання.

Процес самоздійснення не повинен обмежуватися рамками професійної діяльності. Для забезпечення прогресивно-творчого способу існування фахівця у професії науково-педагогічного профілю потрібна реалізація всіх ціннісно-мотиваційних, пізнавальних, комунікативних, естетичних, етичних та інших його можливостей як "ефектів" самоздійснення і цілісного життєдіяльності.

Слід якомога раніше *цілеспрямовано формувати* значущі для діяльності властивості особистості й професійно важливі якості, а у разі потреби проводити одночасно їх психологічну корекцію. Досягти потрібного соціального ефекту можна за допомогою таких методів: консультування психолога, комунікативного тренінгу, соціально-психологічного тренування, ділових ігор, раціоналізації професійних завдань через відповідне інформування тощо.

Україн важливі *індивідуальний підхід* у плані психологічного сприяння розвитку особистості цього фахівця і створення можливостей для його *творчого самовираження*. Варто враховувати і ту обставину, що особистість, спрямована на професійне самоздійснення, зазвичай схильна до саморозвитку тих своїх властивостей, які детерміновані потребами її повноцінного функціонування у професії.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Як профілактичне запобігання професійним деформаціям можуть виступати постійний творчий підхід у діяльності, пошук нових варіантів виконання зумовлених фахом функцій, урізноманітнення сфер спілкування та виконання спеціально розроблених завдань.

Список використаних джерел

1. Анцыферова Л.И. Развитие личности специалиста как субъекта своей профессиональной жизни / Л.И. Анцыферова // Психологические основы профессиональной деятельности: хрестоматия / Сост. В.А. Бодров. – М.: ПЕР СЭ; Логос, 2007. – С. 499–507.
2. Завалишина Д.Н. Модели профессионального развития человека / Д.Н. Завалишина // Профессиональная пригодность: субъектно-

деятельностный подход / Под ред. В.А. Бодрова. – М.: Изд-во "Институт психологии РАН", 2004. – С.55–78.

3. Климов Е.А. Общий обзор возможных нежелательных ходов профессионального развития / Е.А. Климов // Пути в профессионализм (Психологический взгляд): Учебное пособие. – М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2003. – С.125–132.

4. Корніяка О.М. Особливості професійного самоздійснення фахівця науково-педагогічного профілю / О.М. Корніяка // Проблеми освіти: Наук. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. – К., 2014. – Вип. 79. – С.58–67.

5. Психологические основы профессиональной деятельности: хрестоматия / Сост. В.А. Бодров. – М.: ПЕР СЭ; Логос, 2007. – 855 с.

6. Психология общения. Энциклопедический словарь / Под общ. ред. А.А.Бодалева. – М.: Изд-во "Когито-Центр", 2011. – 600 с.

7. Реан А.А. Развитие профессионализма: проблемы изучения /А.А.Реан // Психологические основы профессиональной деятельности: хрестоматия / Сост. В.А. Бодров. – М.: ПЕР СЭ; Логос, 2007. – С.564–570.

Надійшла до редколегії 01.07.15

О. Корніяка, д-р психол. наук, ст. науч. сотр.

Институт психологии имени Г.С. Костюка Национальной академии педагогических наук Украины, Киев

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМООСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

В статье анализируются способы и средства психологического сопровождения процесса профессионального самоосуществления преподавателя высшей школы.

Ключевые слова: психологическое сопровождение, профессиональное самоосуществление, личностное самоосуществление, коммуникативная компетентность, психологический тренинг.

O. Korniiaka, Doctor of Sciences in Psychology, Senior Research Associate

G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Studies of Ukraine, Kyiv

PSYCHOLOGICAL FOLLOW-UP OF THE PROFESSIONAL SELF-REALIZATION OF A TEACHER OF A HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT

The article is dedicated to the analysis of methods and means of psychological follow-up of the process of self-realization of a teacher of a higher educational establishment.

Keywords: psychological follow-up, professional self-realization, personal self-realization, communicative competence, psychological training.

УДК 159.946.3

Ю. Крилова-Грек, канд. психол. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

У статті розглянуто політичний дискурс з психолінгвістичної точки зору, виокремлено складові, за якими здійснюється аналіз політичної комунікації, згідно з якими проаналізовано практичні матеріали політичного дискурсу.

Ключові слова: політичний дискурс, аналіз, стратегії, тактики, семантика, слова-маркери, символи, аудиторія, спікер.

Постановка проблеми. Політичний дискурс містить низку наукових досліджень різних галузей, таких як психологія, лінгвістика, соціологія тощо. Він є багатограним явищем, що складається з низки чинників, які в підсумку формують цілісний образ, що має на меті переконати, вселити віру, схилити аудиторію на свій бік задля заохочення або утримання потенційного електорату.

Мета статті. В цій статті ми розглянемо політичний дискурс внутрішньої політики в межах психолінгвістичної науки.

Викладення основного матеріалу дослідження. З психолінгвістичної точки зору політичний дискурс представляє собою сукупність мовленнєвих актів, способів їхньої подачі та манеру поведінки, що у підсумку формують імідж певного політика або політичної сили.

Аналіз продуктів політичної комунікації з психолінгвістичної точки зору містить такі компоненти:

- соціально-політичний контекст;
- стратегію та тактику поведінки;
- спосіб подачі інформації;
- прийоми для впливу на свідомість;
- цільову аудиторію, на яку розраховано промову.
- соціально-політичний контекст.

1. Стратегія та тактика поведінки. Спираючись на цю складову, будується доктрина поведінки: починаючи від дискурсу і закінчуючи іміджем. На прикладі передвиборчих перегонів до Верховної Ради України 2014 року прослідкуємо вплив соціально політичного контексту на політичну риторіку. В той час, коли основними словами-маркерами політичних програм минулих років були "на-

род", "благополуччя", "зарплати" та "пенсії", які більш пов'язані з матеріальним благополуччям, то у 2014 році основним лейтмотивом стали слова "стабільність", "перемога", "єдина", "сильна (країна, економіка, лідер)", "люстрація", "боротьба", "корупція". На зазначених семантичних змістах будувалася передвиборча агітація кандидатів. Відрізнялися лише стратегії, тактики та способи подачі інформації, в залежності від іміджу та цільової аудиторії кандидата. Треба наголосити, що в контексті політичного дискурсу зазначені слова потроху набувають символічного значення і стають символами-орієнтирами у внутрішній політиці. Вибір наведених слів-орієнтирів після 2013 року свідчить про появу нових пріоритетів та вимог суспільства до політичного, економічного та соціального розвитку країни.

2) Стратегія і тактика поведінки. Політичні ток-шоу є плідним матеріалом для дослідження прикладів політичного дискурсу. І хоча передачі такого типу передбачають інформаційні заготовки, мовні кліше, заздалегідь обдумані стратегії і тактики поведінки, все ж такі прямий ефір дає змогу побачити обмовки або певні незаплановані ситуації. Але, якщо ми ведемо мову про політичні ток-шоу в студії, то в основному, політичний дискурс у прямому ефірі має неконструктивний характер, учасники ток-шоу не мають на меті урегулювати конфлікт, а в основному, націлені на суперництво і домінування у використанні ефірного часу.

Дослідження показало, що домінуючою стратегією поведінки в прямому ефірі є суперництво, яке, зазвичай, реалізується через стратегії нападу, контр-відповіді, звинувачення із залученням таких тактик зви-

нувачення як оговір, спотворення фактів, виривання події з контексту, відхід від теми, перенесення уваги на інший об'єкт та свідомі логічні помилки.

У політичному дискурсі новою, але вже доволі поширеною стала тактика підміни понять, яка є одним із способів маніпуляції свідомістю. Вона реалізується через навмисне порушення законів логіки, спотворення значення понять, додавання не притаманних властивостей та часткове відкидання значень семантичних полів. В результаті утворюються нові хибні поняття, що порушують закони логіки та викривляють зміст вихідного поняття. За вмілою маніпуляцією пересічний громадянин далеко не завжди помітить, в яке смислове павутиння він потрапив. Наприклад, у висловлюванні "...надо уничтожить армию агрессора. Только после мощного удара они сядут за стол переговоров", що належить російському політику Жириновському В.В., шаблон агресора навішується стороні, що обороняється, тим самим переносячи значення поняття на інший суб'єкт. Часто слова, що використовуються у політичному дискурсі співпадають денотативно, але розрізняються конотативно: сепаратисти – ополченці – бойовики; війна – антитерористична операція.

У політичному дискурсі у прямих ефірах стратегія компромісу або співробітництва застосовується не так часто, в основному консенсус досягається, якщо мова іде про основні символи-маркери поточної соціально-політичної системи в країні. Якщо мова іде про російські ток-шоу, то такою непорушною цінністю є образ "Великої Росії", "президента" та риторичне твердження, яке можна охарактеризувати фразою на кшталт "ми за справедливість". В українському політичному дискурсі поширенішими символами-маркерами є слова "народ", "покрашити життя", "мир", "країна". Таким чином, різноманітні політичні ток-шоу потрібні не стільки для діалогу, скільки для самопіару та дискредитації опонента будь-якими шляхами.

Ведучи мову про політичний дискурс, не можна обійти стороною стратегії і тактики впливу на свідомість в період передвиборчих компаній. Багаторазове прокручування рекламних роликів на телебаченні, в Інтернеті, частотність потрапляння "на очі" вуличної агітації є наочним прикладом використання стратегії вселяння та тактики повторювання "25-го кадру". Аналізуючи символічні слова-маркери, можна робити висновки щодо того, на які саме структури свідомості націлений той чи інший політичний проект. На прикладі виборів 2014 року можна побачити, що політичні сили робили наголос на таких словах-маркерах "єдина" "єднатися", що пов'язано з прагненнями громадян повернути анексовані території; "люстрація", "посилення кримінальної відповідальності за хабарництво", "відповідальність", що відображають прагнення громадян змінити систему роботи апарату чиновників; "перемога", "майбутнє", "мир", "переговори", що відображають прагнення до закінчення військового конфлікту та перемоги, "будувати", "новий" "Україна", наголошують на соціально-економічному зростанні; "підвищення", "зарплати", "пенсії" відображають сподівання на покращення рівня життя.

3) Спосіб подачі інформації. Інформація у політичному дискурсі може подаватися експліцитним та імпліцитним шляхами. Імпліцитна інформація відіграє неабияку роль у маніпулюванні свідомістю, її неможливо обґрунтувати з точки зору логіки. Це яскраво прослідковується на прикладі стереотипів. Безпосередньо не виражена в мовленнєвому акті імпліцитна інформація, підводить слухача до потрібних висновків, маніпулюючи його свідомістю, торкаючись емоційної складової. На-

приклад, навмисно культивований політично-пропагандистський дискурс російських ЗМІ про "нелюдську жорстокість" української армії провокує обурення та підводить громадян до підтримки військового втручання: "...нет ничего зазорного в дружеской братской военной помощи не только детям Донбасса, но и себе" [1].

У контексті політичного ток-шоу сприймання інформації також залежить від її носія. Телевізійна програма прямого ефіру повинна бути динамічною і провакативною, вибір її учасників також є частиною продуманого плану подачі інформації. Часто в програмах беруть участь одні й самі спікери, яких згідно з типологізацією особистості Платона, можливо віднести до другого типомократичного типу, який відрізняється сильним розвитком честолюбства та схильністю до суперництва. Постійні учасники шоу мають добре розвинуті комунікативні навички, швидко орієнтуються в ситуації, здатні на миттєвий контр-напад та контр-відповідь.

4) Способи для впливу на свідомість. Існує доволі велика кількість способів психологічного впливу на аудиторію. Виділимо ті, що є найбільш поширеними у політичному дискурсі: маніпуляції, вселяння, емоційний вплив, підкріплення дискурсу наочністю (біг-борди, роздатковий матеріал тощо) та ЗМІ. Основним завданням маніпуляції є вплив на свідомість та підсвідомість інших осіб, вплив на їхній образ світу, загальні уявлення, переконання, стереотипи. Основними прийомами є – вселяння, зміщення смислового акценту, вибіркоче висвітлення інформації, перенесення поодинокого явища у сферу загального, повторювання, логіко-психологічні хитрощі тощо. До найбільш поширених логіко-психологічних хитрощів належить манера свідомо та неточно будувати певний мовний посил, формулюючи думку неозначено, що унеможливує виокремлення її сенсу.

Емоційний вплив як процес передачі емоційного стану від однієї особи до іншої на підсвідомому рівні створює потрібну атмосферу для подальших маніпуляцій. Створення атмосфери небезпеки (заякування) є одним з прикладів емоційного впливу: хоча емоційні промови російського одіозного політика Жириновського В.В. і не мають конструктивної чи достовірної інформації, часто суперечать законам логіки, вони впливають на емоції та превалювання над здоровим глуздом та логікою: "Они не остануться и пойдут дальше на Ростов, на Россию... надо наступать на Киев. Пусть Брюссель копает окопы" [1].

5) Цільова аудиторія, на яку розраховано промову. Дієвість політичного дискурсу в багатьох випадках залежить від особистісних характеристик того, до кого адресована промова, від того, наскільки легко змінити установки сприймаючого, на який слабких місцях у свідомості зробити акцент. Тому, при побудові політичного дискурсу беруть до уваги такі показники цільової аудиторії як вікова група, освіта, місце та умови проживання, фах та місце роботи.

Висновки з даного дослідження. Таким чином, у політичному дискурсі основними продуктами психолінгвістичного дослідження є продукти усної та писемної діяльності спікера, його особистісні характеристики, наочні матеріали, ЗМІ. Зазвичай для дослідження використовують аудіо-відео записи, матеріали друкованих та Інтернет-видань, інші наочні матеріали.

Перспективи подальших досліджень. Треба зазначити, що компоненти політичного дискурсу формують єдину структуру, окремі компоненти якої пов'язані між собою та залежать від мети окремо взятої ситуації. Аналіз продуктів політичної комунікації містить такі компоненти як соціально-політичний контекст; стратегію та

тактику поведінки; спосіб подачі інформації; прийоми впливу на свідомість; цільову аудиторію. Він дає змогу виявити інтенції спікера, а більш детальний психолінгвістичний аналіз дає змогу аналізувати і самого спікера.

Список використаних джерел

1. "Воскресный вечер" с Владимиром Соловьевым. Записи програм за січень-березень 2015 року [електронний ресурс]. – режим доступу: http://russia.tv/video/show/brand_id/21385/episode_id/1176460

Ю. Крылова-Грек, канд. психол. наук
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

В статье рассматривается политический дискурс с точки зрения психолингвистики, выделены пять компонентов психолингвистического анализа. Согласно указанным компонентам в статье проводится практический анализ материалов политического дискурса.

Ключевые слова: политический дискурс, анализ, стратегия, тактика, семантика, слова-маркеры, символы, аудитория, спикер.

Y. Krylova-Hrek, PhD in Psychology
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PSYCHOLINGUISTIC ASPECTS OF POLITICAL DISCOURSE

This article discusses the political discourse from psycholinguistic point of view. Five principal elements of the psycholinguistic analysis are given. According to the given elements the article provides practical analysis of materials of the political discourse.

Keywords: political discourse, analysis, strategy, tactics, semantics, marked words, symbols, audience, speaker.

УДК 159.072:519.254

М. Кузьменко, канд. психол. наук
Науково-методичний центр кадрової політики Міністерства оборони України, Київ

ВДОСКОНАЛЕННЯ АЛГОРИТМУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРИДАТНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ ЧЕРЕЗ ЗАСТОСУВАННЯ "ТЕОРІЇ ЛАТЕНТНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ"

Розглядається "теорія латентної характеристики" та її застосування для вдосконалення алгоритму психологічної діагностики професійної придатності. Наведені варіанти тестових моделей, їхні переваги, сфери застосування, передбачається можливість їхнього застосування у практиці психологічного тестування. На основі здійсненого аналізу окреслюються шляхи вдосконалення алгоритму психологічної діагностики професійної придатності та напрямки подальших досліджень.

Ключові слова: "теорія латентної характеристики", психологічна діагностика, професійна придатність, модель Раша, модель Бірнбаума.

Постановка проблеми. У тестах здібностей, як правило, в запитаннях існує правильна відповідь, на відміну від тестів, що спрямовані на діагностування певної психологічної характеристики (конструкту). Розвиток ресурсних можливостей та розробка нового програмного забезпечення сучасних комп'ютерів дозволяє під новим кутом подивитися на, здавалосьь відомі, речі. Мова йде про застосування математичних алгоритмів аналізу результатів психологічного тестування або тестування рівня розвитку здібностей. Таке розмежування принципове для нас, адже вимагає різних підходів для їх конструювання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Об'єктом дослідження багатьох авторів ставала розробка та застосування сучасних методів (алгоритмів) аналізу результатів тестування [3, 5, 7]. Відомо про застосування теорії "латентної характеристики" з метою розробки та обрахування результатів тестування в інтересах зменшення ефекту спотворення при здійсненні персональної оцінки [8, 10]. Попри це, проблему не можна вважати вирішеною остаточно.

Викладення основного матеріалу дослідження. "Теорія латентної характеристики", "сучасна або стохастична теорія тестів" або "теорія моделювання та параметризації тестів", в англійському варіанті має аналоги "Item Response Theory" чи "Latent Trait Model". Вона базується на теорії латентно-структурного аналі-

2. Кара-Мурза С.Г. "Манипуляция сознанием" [електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.kara-murza.ru/books/manipul/manipul12.htm>

3. Культуротвірна функція психологічної науки: монографія / Г.О. Балл, Н.А. Бастун, О.В. Губенко, В.В. Депутат, О.В. Завгородня, Ю.М. Крылова-Грек, В.Ф. Литовський, В.О. Медінцев, С.О. Мусатов, І.Є. Разделенко ; за ред. Г.О. Балла. – К. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 264 с.

Надійшла до редколегії 18.06.15

зу (ЛСА), створеної П. Лазарсфельдом та його послідовниками. У межах спеціального психологічного дослідження "American Soldier" застосування ЛСА мало підвищити боєздатність солдатів за рахунок виявлення та усунення тих прихованих факторів, які впливають на поведінку солдатів в бойових умовах, а також чинників, що допомагають подолати страх [2]. В англійській літературі цей термін формувався багато десятиків років, шляхом відкидання низки відмінних характеристик теорії задля скорочення. Нерідко її називають саме сучасною, протиставляючи тим самим класичній теорії тестів. Оцінка якості тесту у ній традиційно зводиться до визначення міри його надійності і питання валидності отриманих результатів.

Класична теорія тестів – підхід, що домінував у тестології до 60-х років 20 століття – до появи IRT. Її основні положення:

Індивідуальний тестовий бал (X_i) i -го досліджуваного виявляється сумою істинного бала випробуваного (T_i) і незалежної помилки виміру (E_i)

$$X_i = T_i + E_i. \quad (1)$$

Істинні компоненти (T_i) не корелюють із помилковими (E_i) компонентами виміру. Тобто, якщо високим значенням тестових балів відповідають і більш високі значення помилок з певним знаком, то такі помилки не можна вважати випадковими.

У конструюванні тестів головним інструментом у межах класичної теорії тестів є забезпечення гомогенності (статистичної узгодженості) тестових завдань, включених в одну тестову шкалу. Первинною інформацією при тестуванні знань є набраний бал досліджуваного (первинний бал), тобто, чим більше завдань виконано досліджуваним, тим вище його бал. Достойнством цієї оцінки є її простота й наочність. Проблема полягає у тому, що первинний бал є не абсолютною, а відносною оцінкою, індикатором підготовленості досліджуваного, а не її мірою. Він істотно залежить від важкості завдань тесту й на іншому тесті може виявитися іншим, причому, сама важкість тесту, у свою чергу, визначається всім контингентом досліджуваних. Крім того, через випадковість вибірки не можна заздалегідь визначити, які завдання за складності дістануться тому, хто тестується. Таким чином, до недоліків можна віднести: залежність оцінок від важкості завдань тесту; залежність оцінок від рівня підготовленості досліджуваного.

Розробник тесту у теорії IRT припускає, що відповіді на завдання тесту можуть бути пояснені шляхом аналізу латентних характеристик, яких за кількістю менше, ніж завдань тесту. Реально ж більшість положень теорії виходить із того, що єдина латентна характеристика пояснює відповіді на завдання тесту. У "серці" цієї теорії перебуває математична модель того, як досліджувані з різними рівнями здібностей за латентними характеристиками повинні відповідати на завдання.

Латентно-структурний аналіз створений для виміру латентних (у тому числі, психічних) властивостей особистості. Він є одним з варіантів багатомірного аналізу даних, до яких належать факторний аналіз у його різних модифікаціях, багатомірне шкалювання, кластерний аналіз тощо.

Теорія виміру латентних рис припускає, що:

Існує одномірний континуум властивості – латентної змінної (x); на цьому континуумі відбувається імовірнісний розподіл індивідів з певною щільністю $f(x)$.

Існує імовірнісна залежність відповіді випробуваного на завдання (пункт тесту) від рівня його психічної властивості, що називається характеристикою кривої пункту. Якщо відповідь має дві градації ("так – ні", "вірно – невірно"), то ця функція є ймовірність відповіді, що залежить від місця, займаного індивідом на континуумі (x).

Відповіді досліджуваного не залежать одна від іншої, а пов'язані тільки через латентну рису. Ймовірність того, що, виконуючи тест, досліджуваний дасть певну послідовність відповідей, дорівнює добутку ймовірностей відповідей на окремі завдання.

У IRT первинною моделлю стала модель латентної дистанції: різниці рівня здібності й важкості тестового завдання ($x_i - b_j$), де x_i – положення i -досліджуваного на шкалі, а b_j – положення j -го завдання на тій же шкалі. Відстань ($x_i - b_j$) характеризує відставання здібності досліджуваного від рівня складності завдання. Якщо різниця велика й від'ємна, то завдання не може бути виконано тому, що для досліджуваного воно занадто складне. Якщо ж різниця велика й позитивна, то завдання також не інформативно тому, що досліджуваний завідомо й правильно його вирішить.

Ймовірність правильного вирішення завдання i -м досліджуваним:

$$P_i(x_{ij}) = f(x_i - \beta_j) \quad (2)$$

Функції x і $f(b)$ в IRT називаються функціями вибору пункту. Відповідно, перша є характеристичною функцією досліджуваного (властивості), а друга – характеристичною функцією (сили пункту) завдання. Крім "властивості" й "сили пункту" (важкості завдання) в аналітичну модель IRT можуть включатися й інші змінні.

Головна відмінність IRT від класичної теорії тесту у тому, що у ній не ставляться і не вирішуються фундаментальні проблеми емпіричної валідності і надійності тесту: завдання априорі співвідносяться лише з однією (латентною) властивістю, тобто тест заздалегідь вважається валідним. Уся процедура зводиться до одержання оцінок параметрів завдання й до виміру "здібностей" обстежуваних (створенню "характеристичних кривих" ХК). Вважається, що латентні змінні x і b нормально розподілені, тому для характеристичної функції вибирають або логістичну функцію, або інтегральну функцію нормованого нормального розподілення (вони мало відрізняються одна від іншої).

Розробник тесту передбачає, що відповіді на завдання тесту можуть бути пояснені шляхом аналізу латентних характеристик, яких за кількістю менше ніж заданій тесту. Суттю теорії є математична модель того, як досліджувані з різним рівнем вираження характеристики мають відповідати на завдання, тобто досліджувані із вищим ступенем вираження риси більш ймовірно дадуть вірну відповідь на завдання. Найбільш поширеною є модель Раша [9], моделі Бірнбаума (двох- та трьох параметрична) [11]. Крім того, існує й чотирьох параметрична модель В.С. Аванесова [1].

Характеристична крива завдання є одним із центральних понять, графік її відображає функціональну залежність вірогідності "правильної" відповіді на тестове завдання від латентної характеристики (див. рис. 1).

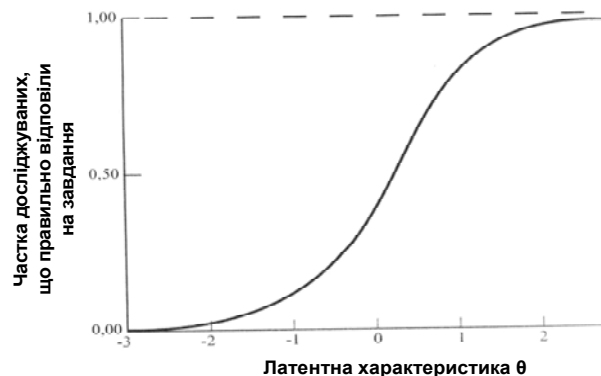

Рис. 1. Графік характеристичної кривої (нормальна огива)

У більшості положень теорії IRT передбачається, що характеристична крива має S-подібну форму (нормальна огива). Як видно із графіку, зі зростанням оцінки латентної характеристики збільшується ймовірність правильної відповіді на завдання тесту.

1. Якщо рухатися зліва направо, то крива безупинно зростає. Про таку криву говорять, що вона зростає монотонно.

2. Нижня асимптота інтегральної кривої нормального розподілу – це горизонтальна вісь, до якої крива наближається, але ніколи не досягає 0. Верхня асимптота – це горизонтальна пряма, проведена через одиничну точку вертикальної вісі.

3. Нормальна огива безпосередньо пов'язана з нормальним розподілом. Якщо бали обстежуваних виражені у вигляді z-оцінок, ми можемо використати таблицю стандартного нормального розподілу, щоб одержати площу під нормальною кривою ліворуч від будь-якої z-оцінки. Ця площа менше ніж 1, тому її можна інтерпретувати як частку. Інтегральна крива стандартного нормального розподілу зображує ці частки як функцію z-оцінок.

Розглянемо ХК, що показує, що для $\theta=2$ ймовірність правильної відповіді дорівнює 0,87. Це можна інтерпретувати в тому розумінні, що випадково обраний із суб-

популяції досліджуваний з $\theta = 2$ виконає завдання правильно з імовірністю 0,87. Еквівалентна інтерпретація означає, що для досліджуваних з $\theta = 2$ частка правильних відповідей на завдання дорівнює 0,87.

Хоча S-подібна форма часто використовується, проте вона не є єдиною можливою. Доцільно обговорити й такий варіант ХК як графік ступінчатої функції. Ця ХК означає, що є мінімальна оцінка латентної характеристики, позначена θ' , нижче якої досліджувані не можуть виконувати завдання правильно, але будь-який досліджуваний з рівнем здібності, рівним або більшим чим θ' , обов'язково правильно відповість на завдання тесту. Такі східчасті функції корисні для ілюстрування фундаментальних положень, проте фактично рідко зустрічаються, тому застосовуються рідко.

У межах однопараметричної моделі Г. Раша завдання характеризуються тільки одним параметром – важкістю. Імовірність правильної відповіді на j-е завдання з важкістю β_j для i-го досліджуваного з рівнем підготовленості θ_i виражається залежністю:

$$P_{ij} = \frac{e^{\theta_i - \beta_j}}{1 + e^{\theta_i - \beta_j}} \quad (3)$$

При конструюванні тесту необхідно одержати ХК всіх завдань. Характеристичні криві можуть накладатися одна на іншу. У цьому випадку надлишкові завдання видаляються. На певних ділянках осі характеристичні криві завдань можуть бути зовсім відсутніми. Тоді розробник тесту повинен додати завдання відсутньої важкості, щоб рівномірно заповнити ними весь інтервал шкали.

У моделі Раша головним недоліком вважають нехтування "крутизною" ХК: "крутизна" їх вважається однаковою. Завдання з більш "крутими" характеристичними кривими дозволяють краще "розрізнити" обстежуваних (особливо в середньому діапазоні шкали здібностей), ніж завдання з більш "пологими" кривими.

Отже, модель була вдосконалена – введено a_g – двохпараметрична модель Бірнбаума.

$$P_{ij} = \frac{e^{\alpha_j(\theta_i - \beta_j)}}{1 + e^{\alpha_j(\theta_i - \beta_j)}} \quad (4)$$

Можливий ще варіант: $X = Da_g(\theta - b_g)$, де D – константа, що може бути обрана довільно, проте, загальноприйнятною нормою є $D = 1,7$; адже тоді ординати $P_g(\theta)$ для логістичної кривої та нормальної огиви не будуть відрізнятися більше ніж на 0,01 ні за якого значення θ :

$$P_g(\theta) = \frac{e^{D\alpha_g(\theta - b_g)}}{1 + e^{D\alpha_g(\theta - b_g)}} \quad (5)$$

Повернемося до рівняння нормальної огиви, який має вигляд [4]:

$$P_g(\theta) = \int_{-\infty}^w f(z) dz \quad (6)$$

$P_g(\theta)$ – це частка досліджуваних з латентною здібністю θ , які відповідають на завдання g правильно. Вираз праворуч – кумулятивна нормальна огива (кумулятивна інтегральна крива нормального розподілу). Це означає, що площа під нормальною огивою між $-\infty$ може бути обчислена. Величина w – число, що визначається рівнянням:

$$w = a(\theta - b),$$

де a – параметр диференціюючої здатності завдання; b – параметр важкості того ж завдання. (Параметри a та b мають аналоги, якими є параметри дискримінативності і важкості завдання у класичній теорії тестів.)

Величина w чи еквівалентний їй вираз $a(\theta - b)$ є подібними до z-оцінки в тому розумінні, що $P_g(\theta)$ являє собою площу ліворуч від точки $a(\theta - b)$ в стандартному нормальному розподілі. Таким чином, якщо досліджуваний має оцінку латентної здібності $\theta = 2$, а ХК для завдання g має значення параметрів $a = 0,5$ $b = 1$, то для цього досліджуваного та завдання g маємо:

$$w = a(\theta - b) = 0,5(2 - 1,0) = 0,5.$$

Через те, що площа ліворуч від точки 0,5 у стандартному нормальному розподілі дорівнює 0,69, то застосування рівняння передбачає, що 69% досліджуваних з $\theta = 2$ дадуть відповідь на завдання вірно.

Тому, якщо ми маємо наближені оцінки величин a та b для завдання g і хочемо знати частку обстежуваних з певною конкретною латентною здібністю, які мають відповідати на завдання правильно, то потрібно виконати наступні дії: обрахувати значення $a(\theta - b)$; використати це значення як z-оцінку, щоб знайти $P_g(\theta)$ в стандартній z-таблиці нормального розподілу.

Слід пам'ятати, що параметри a та b залежать від завдань, тому, ведучи мову про ХК, ці значення часто зазначають як a_g та b_g .

Рівняння функції нормальної інтегральної кривої має вигляд:

$$P_g(\theta) = \int_{-\infty}^{a_g(\theta - b_g)} f(z) dz \quad (7)$$

де $w = a_g(\theta - b_g)$.

Для того, щоб побачити, як змінюється параметр важкості завдання b_g , розглянемо три завдання, які мають однакові значення a_g , проте різні b_g : $b_1 = 0,5$, $b_2 = 1,0$, $b_3 = 1,5$ (див. рис. 2).

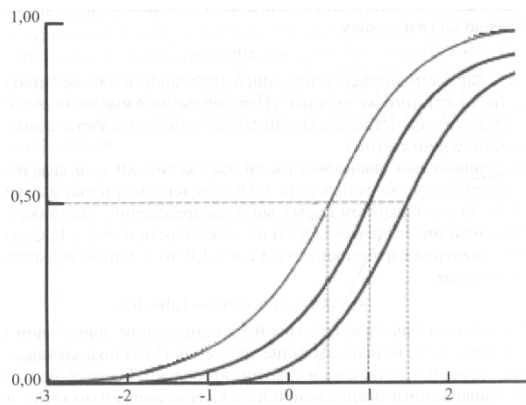

Рис. 2. Характеристичні криві завдання із різними рівнями важкості: $b_1 = 0,5$, $b_2 = 1,0$, $b_3 = 1,5$.

Для кожної ХК вертикальні штрихові лінії вказують на горизонтальній осі оцінку латентної характеристики, для якої $P_g(\theta) = 0,5$ зліва направо 0,5; 1,0 та 1,5 відповідно. Відмітимо, що для першого завдання $P_g(\theta) = 0,5$ при $\theta = b_1$, подібним чином для другого $P_g(\theta) = 0,5$ при $\theta = b_2$, третього $P_g(\theta) = 0,5$ при $\theta = b_3$. Таким чином, значення параметру b_g (важкості завдання) дорівнює оцінці латентної характеристики, за якої половина обстежуваних дасть відповідь на завдання правильно.

Щоб побачити, як змінюється параметр диференціюючої здатності завдання a_g , розглянемо три ХК, для кожної з яких $b = 1,5$; а значення a буде різним: $a_1 = 0,1$; $a_2 = 1$; $a_3 = 100$.

З рис. 3 видно, що перше завдання не розділяє обстежуваних достатньо ефективно, тому що частки обстежуваних, що відповідають на завдання правильно майже однакові для всіх оцінок латентної характеристики. В той самий час третє завдання з $a_3 = 100$ дуже ефе-

ктивно диференціює обстежуваних на тих, у кого оцінки менше 1,45 та тих, у кого більше 1,55. Дійсно, для тих, у кого $\theta \leq 1,45$, частка тих, хто відповів вірно, менше 0,01, тоді, як для тих, хто відповів вірно з оцінками $\theta \geq 1,55$, частка більше 0,99.

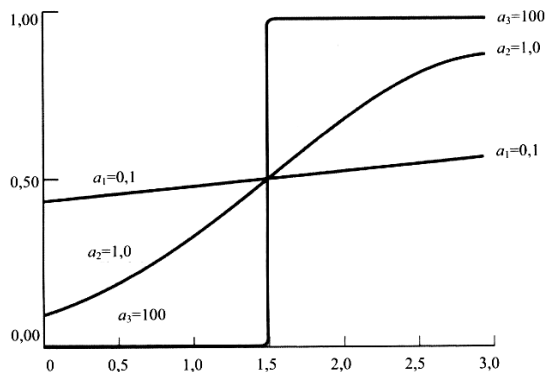

Рис. 3. Характеристичні криві завдання із різним рівнем диференціюючої здатності $a_1=0.1$; $a_2=1$; $a_3=100$

Нарешті, друге завдання з $a_2=1$ є проміжним між першим та третім щодо його диференціюючої здатності. Тобто a_g – це параметр, що визначає нахил чи крутизну ХК. Завдання з пологими кривими мають низьку ефективність для диференціації обстежуваних.

Існує й трьохпараметрична модель Бірнбаума, де вводить параметр вгадування правильної відповіді:

$$P_j = C_j + (1 - C_j) \frac{e^{\alpha_j(\theta_j - \beta_j)}}{1 + e^{\alpha_j(\theta_j - \beta_j)}}, \quad (8)$$

де C_j – вірогідність правильної відповіді на завдання j в тому випадку, якщо досліджуваній вгадував відповідь на запитання. На нашу думку, таку модель варто застосовувати для тестів, що мають єдину правильну відповідь, при здійсненні вибору із варіантів, кількість яких більше за два. Хоча для психологічних тестів також вважається можливим застосування трьохпараметричної моделі, привласнивши показнику C_j значення соціальної бажаності схвальної відповіді на тестове завдання.

В той же час В. Аванесов додатково ввів параметр "внутрішня валідність завдання" і для нас має радше науковий, аніж практичний інтерес [6]:

$$P_j = C_j + (1 - C_j) \frac{e^{\alpha_j(\theta_j - \beta_j)}}{1 + e^{\alpha_j(\theta_j - \beta_j)}}. \quad (9)$$

Висновки з даного дослідження. Основним завданням професійно-психологічного відбору є виявлення та відсів кандидатів, що не задовольняють параметрам, які перевіряються. У той самий час, за умови відсутності таких протипоказань, необхідно здійснити до-

бір кандидатів, які найбільше відповідають специфічним параметрам. Вбачається доцільним здійснити обчислення параметрів тестових завдань психологічних тестів в інтересах ефективного відбору та добору. Це стосується таких параметрів, як диференціююча здатність завдання та параметр важкості. Головною перевагою такого рішення є визначена (через застосування перевірених "класичних тестів") валідність, що не ставить під сумнів "працездатність" тестового запитання.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у визначенні вказаних параметрів тестового завдання із застосуванням відповідного програмного забезпечення (WINSTEPS, R, RUMM 2020) та подальшої розробки інструментарію потенційно, що дозволить досягти скорочення кількості тестових завдань та підвищити ефективність діагностичної процедури. Особливе місце займає діагностування психологічних конструктів (характеристик), у завданнях яких міститься чинник соціальної бажаності (привабливості) тієї чи іншої відповіді. Розробка шляхів його нівелювання проводиться переважно зарубіжними фахівцями, аналіз досягнень яких представляє великий інтерес. Вдосконалення алгоритму психологічної діагностики професійної придатності дозволить суттєво покращити її процедуру за умови розробки адекватної технології, застосування комп'ютерної техніки та відповідного програмного забезпечення.

Список використаних джерел

1. Аванесов В.С. Педагогическое измерение латентных качеств // Педагогическая диагностика. – 2003. – № 4. – С. 69–78.
2. Аванесов В.С. Item Response Theory: Основные понятия и положения. Назва з екрану. Режим доступу: www.testolog.narod.ru/Theory59.html
3. Карданов Р.С. Разработка и программная реализация методов анализа результатов массового тестирования : автореф. дис. ... канд. техн. наук. – Великий Новгород, 2011. – 20 с.
4. Крокер Л. Введение в классическую и современную теорию тестов. – М.: Логос, 2010. – 668 с.
5. Куравский Л.С., Юрьев Г.А. Использование марковских моделей при обработке результатов тестирования / Л.С. Куравский, Г.А. Юрьев // Вопросы психологии. – 2011. – № 2, 2011. – С. 112–121.
6. Лаврухина Н.А., Абасова Н.И. Методы оценки качества тестов по результатам тестирования / Н.А. Лаврухина, Н.И. Абасова // Информационные технологии и проблемы математического моделирования сложных систем. – Иркутск: ИИТМ ИргУПС. – 2010. – Вып. 8, С. 124–134.
7. Arnold Smit, Henk Kelderman and Henk van der Flier Latent Trait Latent Class Analysis of an Eysenck Personality Questionnaire Methods of Psychological Research Online. 2003, Vol. 8, No. 3, pp. 23–50.
8. Chernyshenko O.S., Stark S., Prewett M. S., Gray A. A., Stilson F. R. & Tuttle, M.D. (2009). Normative scoring of multidimensional pairwise preference personality scales using IRT: Empirical comparisons with other formats. Human Performance, 22, 105–127.
9. Rasch G. Probabilistic models for some intelligence and attainment tests. Chicago: The Univ. of Chicago Press, 1980.
10. Stark S. A new IRT approach to test construction and scoring designed to reduce the effects of faking in personality assessment [Doctoral Dissertation]. University of Illinois at Urbana-Champaign, 2002.
11. Wright B.D., Masters G.N. Rating scale analysis. Rasch measurements. Chicago: MESA Press, 1982.

Надійшла до редколегії 06.07.15

М. Кузьменко, канд. психол. наук

Научно-методический центр кадровой политики Министерства обороны Украины, Киев

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ АЛГОРИТМА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПРИГОДНОСТИ ВОЕННОСЛУЖАЩЕГО С ПОМОЩЬЮ ПРИМЕНЕНИЯ "ТЕОРИИ ЛАТЕНТНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ"

Рассматривается "теория латентной характеристики" и ее приложения для совершенствования алгоритма психологической диагностики профессиональной пригодности. Приведены варианты тестовых моделей, их преимущества, области применения, рассматривается возможность их применения в практике психологического тестирования. На основе осуществленного анализа очерчиваются пути совершенствования алгоритма психологической диагностики профессиональной пригодности и направления дальнейших исследований.

Ключевые слова: "теория латентной характеристики", психологическая диагностика, профессиональная пригодность, модель Раша, модель Бирнбаума.

M. Kuzmenko, PhD in Psychology

Scientific and Methodological Centre for personnel policy of the Military of Defense of Ukraine, Kyiv

IMPROVEMENT OF THE ALGORITHM OF PSYCHOLOGICAL DIAGNOSTICS OF PROFESSIONAL APTITUDE OF A MILITARY SERVICEMAN THROUGH APPLICATION OF THE "THEORY OF LATENT CHARACTERISTICS"

The article refers to the "Theory of latent characteristics" and its application to improve the algorithm of psychological professional competence diagnostics. The variants of test models, their advantages and scope of application, the possibility of their application in practice of psychological testing are presented. The analysis outlines the ways of improving the algorithm of psychological professional competence diagnostics and directions for further research.

Keywords: Theory of latent characteristics, psychological diagnostics, professional competence, Rasch model, Birnbaum model.

УДК 159.98:351.74

В. Лефтеров, д-р психол. наук, проф.
Одеський національний медичний університет, Одеса

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ВИДІВ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАСОБАМИ ПСИХОТРЕНІНГОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

У статті розкриваються концептуальні та методичні аспекти використання психотренінгів у професійній підготовці фахівців екстремальних видів діяльності. Психотренінгові методи у системі професійної підготовки є сполучною ланкою між теорією і практикою психологічного забезпечення професійної діяльності представників силових структур. Завдяки феноменам тренінгу можливо значно поліпшити якість професійної підготовки персоналу, продовжити його професійне довголіття.

Ключові слова: фахівці екстремальних видів діяльності, професійна підготовка, психологічний тренінг, впровадження психотренінгових технологій.

Постановка проблеми. Дослідження та розробка психологічних проблем підвищення ефективності діяльності представників ризиконебезпечних, екстремальних професій на сучасному етапі розвитку України є вкрай актуальними. В умовах російської військової агресії на Сході України, підтримки РФ сепаратистів на Донбасі і Луганщині значно зросли професійні вимоги до особового складу силових міністерств і відомств України, і тому особливого значення набуває впровадження інноваційних технологій у системі професійної підготовки персоналу.

Психологічні тренінги є однією з найбільш ефективних і перспективних технологій особистісного і професійного розвитку захисника Батьківщини. Вони, з огляду на методичну універсальність, практичну спрямованість і доступність, стають складовою особистісного і професійного удосконалення людини. На сьогодні тренінгові технології є дієвим, визнаним у світі засобом підготовки персоналу в різних галузях професійної діяльності, інтенсифікації самої діяльності і розвитку організації у цілому. Інтенсивне інтерактивне навчання під час тренінгу дозволяє за короткий термін опанувати великий обсяг інформації та закріпити отримані знання й уміння на практиці.

Психологічні тренінгові технології слід розуміти як науково обґрунтовану і практично доцільну сукупність знань і засобів проведення психологічних тренінгів із персоналом різних організацій, яка сприяє високопродуктивному виконанню організаційних цілей і завдань. Це – унікальна соціально-психологічна реальність, що забезпечує соціальний прогрес у постіндустріальному суспільстві.

Слід зазначити, що на сьогодні у науці та практиці ще не достатньо розроблені концептуальні та методичні засади застосування інтерактивних форм і методів професійного навчання та розвитку представників ризиконебезпечних професій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Психотренінги активно застосовуються у системі професійної підготовки працівників екстремального профілю діяльності багатьох зарубіжних країн вже понад 20 років. Так, у США були впроваджені інновації у підготовці полі-

цейських, зокрема, застосування тренінгів, у тому числі тренінгу вербальних і невербальних форм комунікацій, основу якого складає отримання поліцейськими вербальних і невербальних навичок спілкування, за допомогою яких можна запобігти силовим діям під час вирішення конфліктів [1].

Ще у Німеччині, середини 90-х років ХХ сторіччя, була організована ціла система проведення антистресових комунікаційних тренінгів для поліцейських. Такі тренінги сприяють утвердженню принципів гуманності, демократизму, паритетності, кооперації, відкритості, толерантності, орієнтації на особистість, як у безпосередній роботі поліції, так і у відносинах власне у колективах поліцейських підрозділів [2].

Останнім часом в Україні активізовані дослідження різноманітних психологічних чинників і феноменів професійної діяльності представників ризиконебезпечних професій. Зокрема, дослідження щодо професійного стресу працівників органів внутрішніх справ, здійснене О.В. Тімченком, психологічних засад управління персоналом ОВС, здійснене В.І. Барком, соціально-психологічних основ збереження психічного здоров'я військовослужбовців, здійснене Є.М. Потапчуком та інші [3, 4, 5].

Зауважимо, що у багатьох наукових психологічних дослідженнях, поряд з іншими психологічними методами і заходами удосконалення професійної діяльності та підвищення психологічної надійності персоналу пропонується застосування психологічних тренінгів.

Метою статті є теоретичний аналіз стану розробки концептуальних та методичних засад підвищення ефективності професійної підготовки представників ризиконебезпечних професій за допомогою психологічних тренінгових технологій.

Викладення основного матеріалу дослідження. Фахівці Збройних Сил України, СБУ, МВС, ДСУНС та інших міністерств та відомств, діяльність яких характеризується високим рівнем екстремальності та підвищеним ризиком для життя і здоров'я, впродовж усієї служби удосконалюють свою професійну майстерність у системі безперервної професійної підготовки, в тому числі перепідготовки і підвищення кваліфікації. Профе-

сійна підготовка розуміється як організований систематичний процес з оволодіння знаннями, спеціальними уміннями і навичками, необхідними для успішного виконання професійних завдань.

Порядок організації і проведення професійної підготовки особового складу в силових відомствах України регламентований нормативно. У результаті систематичної професійної підготовки фахівці, які задіяні в екстремальних видах діяльності, крім комплексу професійних і спеціальних знань, навичок і вмінь, також повинні мати навички професійного спілкування з колегами, різними категоріями громадян; вміння у складних умовах, екстремальних ситуаціях, пов'язаних з виконанням обов'язків, приймати правильні управлінські рішення; вміння для виконання службових завдань у разі необхідності застосовувати силові заходи (фізичну силу, спеціальні засоби, вогнепальну зброю тощо).

Традиційними формами занять з професійної підготовки є: семінари, практичні заняття, оперативні тренування, командно-штабні і тактико-спеціальні навчання з управління силами і засобами в умовах ускладнення оперативної обстановки. Сьогодні також активно впроваджуються відеотелевізійні засоби навчання і можливості ЕОМ. Проте, ще недостатньо використовуються у професійній підготовці психотренінгові методи, які, крім формування професійних і особистісних якостей і навичок працівників, можуть забезпечувати адаптацію персоналу до службово-бойової діяльності, відомчої культури, формування команд та оперативних і робочих груп, вирішення психогігієнічних, психопрофілактичних і багатьох інших завдань.

У професійній підготовці різних категорій фахівців ризиконебезпечних професій перевагою тренінгових технологій є можливість розвитку мотивації. На відміну від традиційних форм професійної підготовки, тренінги спрямовані на рефлексію отриманих знань, сприйняття їх крізь власний досвід, емоційні переживання суб'єкта діяльності, адекватний зворотний зв'язок, який дає можливість виявити брак умінь і навичок, прогалини наявних установок і стереотипів, що є додатковим мотивуючим чинником розвитку особистості фахівця.

З огляду на те, що тренінг є груповим видом навчальних занять, він дає можливість працівникові навчитися бачити себе так, як це сприймається іншими членами колективу, та спонукає до фіксації, інтерпретації й оцінки дій і поведінки співробітників та самого себе, спонтанного виявлення почуттів і розвитку самовпевненості, а також формування навичок ефективної взаємодії, умінь запобігати та розв'язувати конфлікти.

Запровадження психотренінгових методів під час професійної підготовки фахівців ризиконебезпечних професій сприятиме:

- розумінню працівниками того, чим обумовлена їхня поведінка стосовно інших людей, чому люди поведуться саме так, а не інакше;
- навчання працівників дійсно чути те, що говорять інші люди, не концентруючись на підготовці відповіді;
- створенню можливості для розуміння того, як діє група і які види групових процесів виникають за певних умов;
- зростанню толерантності до поведінки інших людей;
- створенню умов, у яких фахівець може апробувати нові шляхи взаємодії з іншими і отримати зворотний зв'язок про те, наскільки вони ефективні.

У системі професійної підготовки з фахівцями екстремальних видів діяльності доцільним є застосування

тренінгових технологій шляхом включення тренінгових процедур до занять з фізичної, вогневої, тактико-спеціальної, функціональної та іншої підготовки. Крім цього, доцільно проведення психологічних професійно та особистісно-орієнтованих тренінгів, наприклад, комунікативних, інтелектуальних, креативних, антистресових тощо.

Незалежно від форми використання тренінгових методів у системі професійної підготовки персоналу їх першорядними завданнями, на наш погляд, повинні бути:

- формування у фахівців професійно-психологічної готовності до виконання оперативно-службових і бойових завдань;
- розвиток професійних значущих пізнавальних якостей і психологічної орієнтованості в різних аспектах професійної діяльності;
- вдосконалення комунікативних навичок і вмінь для встановлення психологічного контакту з різними категоріями громадян, попередження і вирішення конфліктів;
- формування навичок рольової поведінки у різних ситуаціях оперативно-службової діяльності;
- формування психологічної стійкості у складних і екстремальних ситуаціях, навчання цих фахівців прийомам саморегуляції;
- навчання працівників тактики, методам і прийомам забезпечення особистої безпеки в специфічних умовах професійної діяльності і у повсякденному житті;
- попередження і профілактика плинності кадрів, порушень дисципліни і законності, інших негативних проявів професійно-психологічної деформації;
- збереження психічного і фізичного здоров'я працівників, максимальне продовження їх професійного довголіття.

Тренінги у системі професійної підготовки фахівців ризиконебезпечних професій повинні бути безпосередньо пов'язані з професійною реальністю. Тому, для того, щоб результати тренінгів, які використовуються у професійній підготовці, з високою вірогідністю могли бути перенесені у практику і застосовані у ній, такі тренінги мають відповідати наступним вимогам з організації, засобів і змісту:

- створення мінімальної різниці між професійною і тренінговою ситуацією за допомогою втілення всього наявного досвіду оперативно-службової діяльності у тренінговий процес;
- широка ілюстрація прикладами з практики різних тем, що розглядаються, вправ для відпрацювання навичок, групових дискусій та інших тренінгових процедур;
- навички, які тренуються, та ідеї, що передаються, не повинні входити у принципові суперечності з існуючими вимогами, що висуваються до професійної діяльності;
- інформація, яка пропонується фахівцям під час тренінгів, повинна формулюватися так, щоб вони бачили і розуміли її реальне застосування;
- досягнення розуміння працівниками принципів положень тренінгу;
- сформовані під час тренінгу установки і відносини повинні відповідати професійно важливим умінням і навичкам;
- тренінгові програми повинні реалізовуватися для усіх структурних підрозділів і служб, що забезпечує цілісний характер змін, інтеграцію цілей різних підрозділів;
- наявність багатоваріантних індивідуальних і групових уявлень про способи і форми використання ефектів тренінгу у майбутньому;
- наявність як чіткої тематики тренінгів, так і розгляду тем і ситуацій, що пропонуються фахівцями, що

дозволяє опрацювати найбільш значущі з погляду професіоналів проблеми;

► проведення досліджень ефекту використання тренінгу в системі професійної підготовки фахівців (самозвіти учасників тренінгів, експертні оцінки організації їх професійної діяльності, психодіагностичні показники, аналіз результатів оперативно-службової діяльності тощо).

Важливим напрямом застосування психотренінгів у професійній підготовці фахівців ризиконебезпечних професій є проведення психодіагностичних тренінгів. Необхідно відзначити, що психодіагностичні можливості тренінгу дозволяють реалізовувати низку завдань психологічного забезпечення професійної діяльності: відбір, підбір і розвиток персоналу; проведення атестацій; планування професійних кар'єр; визначення індивідуальних програм професійної підготовки; визначення оптимальної спеціалізації персоналу щодо завдань, які вирішуються; діагностика дезадапційних проявів і негативних емоційних станів у фахівців.

Основою використання тренінгу або його елементів під час відбору і оцінки професійних і психологічних якостей кандидатів на заміщення певних посад є засоби моделювання специфічного для даної групи фахівців середовища і нормативні уявлення відносно особливостей, які властиві успішному фахівцеві, а також процедури фіксації результатів діяльності претендентів у різних ситуаціях, що відображають специфіку діяльності.

Спеціалізація персоналу за завданнями, які плануються вирішувати, формування команд, оперативних і робочих груп можливе в межах тренінгу формування команди. При цьому створюються умови, у яких можливі виразні прояви наявних у групі синергетичних явищ, спеціалізацій і обмежень.

Нашими дослідженнями встановлено, що у фахівців, які у межах професійної підготовки брали участь у тренінгах "Комунікація-Стрес-Безпека" та "Психологія ефективного керівника" [6], фіксуються позитивні соціально-комунікативні зрушення, що відобразилися у достовірному покращенні багатьох комунікативних якостей особистості й оптимізації стилів міжособистісного спілкування. Після участі у тренінгу у них розвивається прагнення співробітництва і кооперації, більша гнучкість у вирішенні проблем і конфліктних ситуацій, знижується рівень критичності й упередженості у ставленні до інших людей, зростає довіра, теплота і дружелюбність у стосунках з оточуючими. Позитивні зміни також відбуваються в емоційній сфері учасників тренінгу: вони стали більш активними й емоційно залученими до діяльності; у них знижується рівень таких негативних емоційних станів, як тривожність і фрустрація. Крім цього, участь у тренінгу запускає механізми ціннісно-смислових і мотиваційних змін обстежуваних, які починають більш осмислено, критично і конструктивно оцінювати себе, своє минуле, теперішнє і майбутнє життя. Вони проявляють прагнення управляти своєю особистістю і процесами, що відбуваються, а також більшу активність у формулюванні життєвих цілей та їх виконанні.

У структурі особистості та поведінці керівників структурних підрозділів, які брали участь у тренінгах спостерігається зниження рівня властивих їм "прямолинійно-агресивного" і "недовірко-скептичного" стилів міжособистісного спілкування. Одним із визначальних сти-

лів управлінської взаємодії у керівників після тренінгу стає "співпрацюючий – конвенціональний", що характеризується груповою орієнтацією і більшим прагненням кооперації. Тренінг також сприяє розвитку якостей емоційної саморегуляції та нейтралізації агресивних проявів, формуванню толерантності до оточуючих, зниженню ризику дезадаптації у стресі, підвищенню нервово-психічної стійкості і контролю свідомості над поведінкою. Участь у тренінгу загалом сприяє формуванню у фахівців екстремального профілю підґрунтя для поліпшення соціально-комунікативної адаптованості, розвитку навичок самоуправління і творчого мислення.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, світовий і вітчизняний досвід свідчить, що заходи психологічного забезпечення дозволяють цілеспрямовано розкрити і розвинути здібності працівників, підвищити їх професіоналізм, працездатність, зберегти здоров'я і життя під час виконання ними різноманітних службово-професійних завдань. Тренінг, як один з найбільш ефективних сучасних методів, повинен бути гармонійно включений до програм професійної підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації фахівців екстремальних видів діяльності. Психотренінгові методи у системі професійної підготовки є сполучною ланкою між теорією і практикою психологічного забезпечення діяльності силових структур. Завдяки феноменам тренінгу можливо значно покращити якість професійної підготовки персоналу, продовжити його професійне довголіття. Помітний результат від тренінгових технологій, на наш погляд, можливий лише за умови їхнього системного впровадження у діяльність. Це, звичайно, потребує функціонування потужних регіональних тренінгових центрів, відповідного матеріально-технічного забезпечення, внесення змін до низки нормативних документів, які регламентують проходження служби та підвищення кваліфікації працівників ризиконебезпечних професій.

Список використаних джерел

1. Некоторые рекомендации полицейским по поддержанию зрительного контакта в конфликтных ситуациях // Борьба с преступностью за рубежом (по материалам зарубежной печати): Ежемесячный информационный бюллетень. – М., 1999. – № 8. – С. 21–23.
2. Muff, Albin. Erfahrungen lernen unter freiem Himmel. Erlebnispädagogik bund Outdoor Trainings konstruktive Lernprojekte // Blickpunkt. – Magazin der Bayerischen Bereitschaftspolizei. – 2001. – № 1. – S. 10–12.
3. Тімченко О.В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція) / О.В. Тімченко: Автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.06. – Х.: НУВС, 2003. – 35 с.
4. Барко В.І. Теоретико-психологічні засади управління персоналом органів внутрішніх справ / В.І. Барко: Автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.06. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2004. – 32 с.
5. Потапчук Є.М. Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців / Є.М. Потапчук: Автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.09. – Хмельницький: Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, 2004. – 32 с.
6. Лефтеров В.А. Типовая программа тренинга "Коммуникация – Стресс – Безопасность" (методико-технологический алгоритм) / В.А. Лефтеров. – Донецк: ДЮИ МВД Украины, 2004. – 48 с.

Надійшла до редколегії 12.06.15

В. Лефтеров, д-р психол. наук, проф.
Одесский национальный медицинский университет, Одесса

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА СПЕЦИАЛИСТОВ ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ ВИДОВ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СРЕДСТВАМИ ПСИХОТРЕНИНГОВИХ ТЕХНОЛОГИЙ

В статье раскрываются концептуальные и методические аспекты использования психотренингов в профессиональной подготовке специалистов экстремальных видов деятельности. Психотренинговые методы в системе профессиональной подготовки являются связующим звеном между теорией и практикой психологического обеспечения профессиональной деятельности представителем лей силовых структур. Благодаря феноменам тренинга возможно значительно улучшить качество профессиональной подготовки персонала, продлить его профессиональное долголетие.

Ключевые слова: специалисты экстремальных видов деятельности, профессиональная подготовка, психологический тренинг, внедрение психотренинговых технологий.

V. Lefterov, Doctor of Sciences in Psychology, Professor
Odessa Medical National University, Odessa

PROFESSIONAL TRAINING OF SPECIALISTS IN THE FIELD OF EXTREME TYPES OF ACTIVITIES USING PSYCHOTRAINING TECHNOLOGIES

The article deals with the conceptual and methodological aspects of use of psychological trainings in professional training of specialists of extreme activities. Psychotraining methods in the system of professional training serve as a link between theory and practice of psychological support of professional activity of representatives of security agencies. Due to the phenomenon of these trainings it is possible to improve significantly the quality of professional training of personnel and to prolong its professional longevity.

Keywords: Specialists in extreme activities, professional training, psychological training, implementation of psychotraining technologies.

УДК 159.9

Н. Оніщенко, д-р психол. наук, ст. наук. співроб.
Національний університет цивільного захисту України, Харків

ВИЗНАЧЕННЯ ТА ОБҐРУНТУВАННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ, ЩО ПОКЛАДАЮТЬСЯ НА ФАХІВЦЯ-ПСИХОЛОГА, У МЕЖАХ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА НАДАННЯ ЕКСТРЕНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ В ОСЕРЕДКУ НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ

У статті подаються результати аналізу сучасної нормативно-правової бази, яка регулює діяльність фахівців-психологів Державної служби України з надзвичайних ситуацій; висвітлюються основні проблеми, які заважають високому рівню ефективності професійної діяльності екстремальних психологів; розглядаються головні проблемні питання в цій галузі, вирішення яких потребує окремої уваги.

Ключові слова: екстрена психологічна допомога; надзвичайна ситуація; постраждалих; психолог Служби порятунку.

Постановка проблеми. Саме психолог Служби порятунку виступає головною діючою особою у створенні взаємодії з постраждалою людиною, організовує та надає екстрену психологічну допомогу (ЕПД) постраждалому контингенту. Саме від психолога залежить результат психологічної роботи, яку здійснює фахівець в осередку надзвичайної ситуації (НС). І саме з цією метою психолог організовує всі етапи своєї діяльності так, щоб досягти бажаного результату.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нагадаємо, що єдиною державною структурою, на яку в Україні законодавчо покладені завдання психологічного захисту населення в осередку НС, є Державна служба України з надзвичайних ситуацій (ДСНС) [1]. У зв'язку з цим, особливої актуальності набуває питання визначення ролі, місця та специфіки діяльності екстремального психолога в процесі надання допомоги населенню, яке постраждало внаслідок надзвичайної ситуації.

Мета статті – проаналізувати основні проблеми, які заважають високому рівню ефективності професійної діяльності екстремальних психологів та запропонувати шляхи вирішення проблем.

Викладення основного матеріалу дослідження. Психолог в ситуації ЕПД стикається з необхідністю дій саме в травматичній ситуації, а не терапії посттравматичних станів. І це – *головна відмінність екстреної психологічної допомоги від роботи психолога в межах інших видів психологічної допомоги* [6].

При наданні екстреної психологічної допомоги необхідно пам'ятати, що постраждалий внаслідок НС потер-

пають, перш за все, від наступних факторів екстремальної ситуації:

1. Раптовість. Чим менш очікуваною є подія, тим більш трагічними є її наслідки для постраждалих.

2. Відсутність досвіду переживання НС. Оскільки лиха та катастрофи відбуваються досить рідко, люди, не маючи відповідних знань, часто вчаться переживати їх безпосередньо у момент стресу.

4. Дезорганізація діяльності, порушення контролю. Екстремальні умови повністю або частково дезорганізують людину, порушують її сприйняття та здатність адекватно оцінювати те, що з нею відбувається, а тим більше, контролювати це.

5. Горе і втрата. Жертви катастроф можуть розлучитися з близькими або втратити когось з них; найгірше в НС – це перебування людини в очікуванні звісток про можливі втрати. Крім того, постраждалий може втратити через катастрофу свою соціальну роль і позицію.

6. Зіткнення зі смертю. У тих, хто в умовах екзистенціальної загрози пережив "зустріч" зі смертю, важче ніж у інших проходить відновлювальний період.

7. Необхідність приймати рішення. Така необхідність виникає рано чи пізно, адже новий досвід, нові (часто дуже ворожі) умови висувають нові вимоги до особистості.

8. Прийняття нового досвіду. Людині, яка пережила масштабну НС, потрібно усвідомити та прийняти те, що з нею трапилось, які зміни відбулися. В цьому випадку їй необхідно буде адаптуватись до нових умов життєдіяльності, навчитися жити з новим світосприйняттям та новим досвідом [6].

Всі зазначені особливості та проблеми організації діяльності екстремальних психологів в осередку НС зайвий раз демонструють не тільки існування гострої необхідності в підготовці висококваліфікованих кадрів, які б були спроможними надавати ЕПД всім, хто її потребує, а й обумовлюють основні функціональні обов'язки психологів Служби порятунку, які працюють в осередку лиха. Додамо, що основні функціональні обов'язки фахівців психологічної служби ДСНС України визначаються також і специфікою тієї ситуації, в умовах якої доводиться працювати екстремальному психологу.

Зауважимо, що *головними відмінностями роботи екстремального психолога ДСНС України* від звичного та загальноприйнятого розуміння надання психологічної допомоги, є наступні особливості:

- екстремальні психологи не чекають, коли до них прийдуть за допомогою – вони самі пропонують свою допомогу постраждалим, які в умовах НС не замислюються над збереженням власної психіки;

- екстремальні психологи вимушені працювати з людьми, які в силу певних обставин переживають виключно негативні емоції;

- екстремальні психологи не мають можливості застосовувати психодіагностичні методи для більш поглибленого вивчення станів постраждалих і вимушені працювати в умовах дефіциту часу та інформації. Оцінити ступінь психологічної травми, яку отримала людина, та визначити, який саме стан є властивим їй в даний період, можливо лише з використанням методів візуальної психодіагностики та окремих експрес-методів;

- екстремальні психологи надають допомогу різним категоріям постраждалих на очах багатьох людей та засобів масової інформації;

- у процесі надання ЕПД постраждалим екстремальні психологи вимушені вирішувати низку другорядних питань, які стосуються процесу пошуково-рятувальних робіт в цілому, та узгодженості власних дій з діями фахівців інших оперативних служб;

- екстремальний психолог має досить обмежені можливості щодо використання спеціальних технік, націлених на купірування негативних психічних станів у постраждалих тощо.

Окремо хотілося б відмітити той факт, що, як ще одна особливість діяльності екстремальних психологів, є й те, що їх присутність в осередку надзвичайної ситуації не завжди трактується та сприймається однозначно. З одного боку, факт залучення екстремальних психологів до надання невідкладної психологічної допомоги всім категоріям постраждалих в зоні лиха є гарантією того, що всі ті, хто потребує допомоги, обов'язково її отримають, і екстрена психологічна підтримка їм буде надана за першої необхідності. З іншого боку, сама тільки присутність екстремальних психологів у зоні надзвичайної ситуації вже свідчить про її масштаби і наслідки, які, перш за все, обчислюються не матеріальними збитками, а кількістю людських жертв. Саме така особливість обумовлює і сприйняття пересічних громадян, які в тому чи іншому ступені постраждали від лиха. Така шаблонність сприйняття екстремальних психологів була сформована у населення засобами масової інформації, а саме: особливостями подання інформації щодо трагічних ситуацій та специфікою їх висвітлення. Отже, сьогодні самі екстремальні психологи, на відміну від "кабінетних" психологів-консультантів, які працюють на власний імідж, виступають додатковим стрес-фактором для постраждалого населення в умовах надзвичайної ситуації.

Нагадаємо, що ЕПД великому потоку постраждалого населення надають в умовах гострого дефіциту часу,

при нестачі корекційно-діагностичних можливостей. Це вимагає від психолога не тільки високої теоретичної та практичної підготовки, але і граничної зібраності, почуття відповідальності, здатності до швидкого прийняття самостійних та нестандартних рішень.

Усе вищезазначене зайвий раз демонструє існування гострої необхідності в підготовці висококваліфікованих кадрів, які б були спроможними надавати ЕПД всім, хто її потребує, та виконувати основні функції, які покладаються на екстремального психолога. Отже, спираючись не стільки на існуючі підходи в психологічній науці, скільки на власний досвід роботи при ліквідації наслідків НС техногенного, природного або соціального походження, можемо виокремити *наступні функції психолога ДСНС України*:

- 1) Безпосередня робота з організації та надання екстреної психологічної допомоги постраждалим внаслідок НС.

В межах цього блоку робіт психологами проводиться збір інформації щодо трагічної події та здійснення заходів щодо психологічного супроводу людей, які зазнали лиха. Фахівці-психологи вимушені працювати в умовах дефіциту часу, у непристосованих приміщеннях, або, взагалі, на вулиці, надавати допомогу людям, які перебувають у вкрай негативному психічному стані.

Окрім цього, психологи Служби порятунку при наданні ЕПД повинні дотримуватись наступних умов:

- діяти "тут і зараз" – допомога повинна надаватись виключно в аспекті пережитої людиною травматичної події;

- діяти в умовах максимального наближення до місця трагедії – фахівець працює безпосередньо в осередку трагедії і з тим актуальним психоемоційним станом, який демонструє постраждала людина;

- використовувати методи, які є адекватними як ситуації, в якій надається психологічна допомога, так і стану постраждалої людини.

- 2) Превентивна або профілактична робота, яка полягає у запобіганні виникненню та розвитку масових негативних проявів серед постраждалого населення.

Ще однією особливістю роботи психолога є те, що переважна більшість людей в осередку трагедії перебувають у стані масового горя, переживають той чи інший вид втрати. Зокрема, психолог повинен працювати на попередження виникнення гострих панічних реакцій, які можуть мати властивість розповсюдження на інших постраждалих та на попередження розвитку відстрочених у часі нервово-психічних порушень.

Особливу увагу слід приділяти ситуаціям, коли постраждалі люди на певний час можуть опинитись в, так званій, ізоляції та поза зв'язком із зовнішнім світом (безпосереднє перебування в осередку НС). Саме в таких умовах особливо дієвою, в межах профілактичної роботи, є необхідність проведення інформаційної терапії.

- 3) Координаційна робота із забезпечення взаємодії з фахівцями в межах групи психологів ДСНС України та з фахівцями інших служб швидкого реагування.

Майже завжди ефективність надання психологом допомоги постраждалій людині залежить не тільки від самого психолога, а і від дій інших фахівців, які ліквідують наслідки надзвичайної ситуації. Окрім прямих або безпосередніх функцій, які повинен виконувати фахівець служби психологічного забезпечення в осередку НС, ним вирішується ціла низка завдань, які прямо не стосуються надання екстреної психологічної допомоги. Це, насамперед, обумовлюється недосконалістю сучасної системи нормативно-правового регулювання

діяльності психолога ДСНС України в умовах ліквідації наслідків НС.

Що стосується питання внутрішньогрупової взаємодії, то відмітимо, що цей аспект є одним із вирішальних ще на етапі організації ЕПД.

Наш особистий досвід роботи в осередку НС засвідчує, що при формуванні групи екстремальних психологів для виїзду в осередок лиха слід керуватись наступними принципами:

1) кількість психологів повинна відповідати "запитам" наслідків НС, тобто психологів повинно бути стільки, скільки буде необхідно не тільки у разі прогнозованого перебігу процесу ліквідації наслідків НС, а й у випадку його ускладнення. Фахівцями НДЛ ЕКП на основі власного досвіду надання ЕПД постраждалому населенню було запропоновано показник – 1 психолог – приблизно на 20 постраждалих або 1 психолог – на 4 родичів загиблої внаслідок НС особи;

2) група психологів повинна бути сформована з урахуванням гендерних ознак – фахівці повинні бути як чоловічої, так і жіночої статі;

3) повинен діяти чітко встановлений графік чергувань психологів задля збереження високого рівня працездатності та попередження фізичного і психоемоційного виснаження фахівців психологічної служби ДСНС України;

4) у групі психологів між фахівцями повинні бути розподілені функції (хто відповідає за збір та передачу оперативної інформації; хто контролює процес взаємодії з фахівцями інших служб швидкого реагування та представниками волонтерських організацій; хто відповідає за психологічну експертизу інформаційних потоків, які циркулюють в осередку НС; хто відповідає за діяльність групи документування тощо).

Усі ці організаційні кроки, як правило, обов'язково враховуються за будь-якої НС. Але вирішення цих питань відбувається лише за ініціативою старшого групи або керівника психологічної служби. На жаль, на цей час вищезазначені нами організаційні особливості жодним чином не відображені в нормативно-правових та регулюючих документах.

Ще однією слабкою ланкою в ланцюзі організації та надання ЕПД постраждалим людям є проблема налагодження міжвідомчої взаємодії фахівців, які працюють при ліквідації наслідків надзвичайної ситуації. Головним та найважливішим питанням можна назвати відсутність чіткої системи залучення фахівців-психологів державних та приватних організацій у випадку дефіциту сил психологів Служби порятунку. Сьогодні будь-яке залучення "сторонніх" фахівців до надання допомоги і, перш за все – психологічної, відбувається на місцевому рівні (рішення приймає відповідальний за хід проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних видів робіт в осередку НС). Поряд з цим, до роботи з постраждалим контингентом може бути залучена людина, фаховий рівень якої не відповідає вимогам НС.

Можна сказати, що в Україні сьогодні назріла необхідність проведення психологічного аналізу існуючої нормативно-правової та законодавчої бази, яка визначає місце та роль психолога при роботі з постраждалою людиною в осередку лиха.

Отже, найскорішого вирішення потребують наступні питання:

1. Організація та проведення спеціальної підготовки фахівців-психологів, які можуть бути залучені до роботи з постраждалим контингентом в умовах ліквідації наслідків НС. Така підготовка повинна складатись з двох основних блоків: а) професійна підготовка, в межах якої будуть викладатись основи надання ЕПД постражда-

лим від НС та будуть висвітлюватись питання використання різноманітних підходів, методів та технік роботи з постраждалою особистістю тощо; б) психологічна підготовка, яка буде спрямована на формування у фахівця готовності працювати в екстремальних умовах НС, надавати допомогу людям, які перебувають у виключно негативному психоемоційному стані, працювати у несприятливих умовах під постійним впливом негативних стрес-факторів НС. В межах цього блоку також необхідно проводити навчання психологів навичкам саморегуляції та релаксації, а також основам здійснення відновлювальних технік.

2. Створення єдиної бази даних фахівців-психологів у кожному регіоні України – так званий, резервний фонд фахівців, які мають відповідну спеціалізацію або пройшли спеціальну підготовку. Використання єдиної бази дозволить у короткі строки, у разі необхідності, залучити потрібну кількість фахівців, які б могли надавати невідкладну психологічну допомогу поряд з психологами ДСНС України.

3. Формування резервного фонду фахівців-психологів повинно базуватись на дослідженнях, результатами яких повинні стати прогнози щодо можливих НС в кожному з регіонів України. Отже, окремої уваги потребує створення спеціального аналітичного центру, метою якого було б проведення моніторингу НС в Україні та складання як короткострокових, так і довгострокових прогнозів щодо виникнення НС з урахуванням їх походження, можливих наслідків у економічному, соціальному та психогенному вимірах.

Наведені проблеми вирішити вдасться не так швидко, але вже сьогодні ми пропонуємо спеціально розроблену програму, метою якої є відбір фахівців-психологів, які спроможні надавати ефективну ЕПД постраждалим людям та які зможуть працювати в умовах дефіциту часу та на складних ділянках робіт (впізнання у морзі, евакуація у безпечні райони тощо). Така програма може виконувати функцію "допущення" фахівців-психологів до роботи в зону НС.

Сучасний стан справ щодо нормативно-правового регулювання діяльності психологів в осередку НС дозволяє констатувати, що на даному шляху подолані не всі проблеми, але головним є те, що рух (розвиток) не припиняється.

Період активного розвитку екстремальної психології в Україні розпочався у 2004 році, коли групою вітчизняних вчених О. Тімченком, В. Христенком, С. Миронцем та ін. було ініційовано проведення роботи щодо обґрунтування та створення відповідної законодавчої бази, яка б визначала роль та місце психолога в осередку НС та регламентувала його діяльність. Так, на момент створення у 2006 році на базі провідного вищого навчального закладу системи тоді МНС України науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології перед її співробітниками поставило завдання розробки пакету відповідних нормативно-правових документів, що регламентують сучасну діяльність служби психологічного забезпечення МНС України. На цей напрям роботи, як на один з головних, було прямо вказано у "Пріоритетних напрямках роботи Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи щодо формування та реалізації урядової політики у визначеній сфері діяльності до кінця 2006 року (уточнених на виконання пункту 1.2.3 протоколу № 1 засідання Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2006 року)", схвалених на засіданні Колегії МНС України 18 серпня 2006 року.

Аналізуючи ключові положення нормативно-правової бази щодо організації надання екстреної психологічної допомоги постраждалим в осередку лиха, відмітимо декілька моментів.

Так *Стаття 3 Конституції України* прямо вказує на те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [2].

Прийнятий Верховною Радою України 24 червня 2004 року *Закон України "Про правові засади цивільного захисту"*, а також низка інших законодавчих актів конкретизували вказане положення Конституції та поклали головний обов'язок цивільного захисту населення та територій в умовах надзвичайної ситуації на МНС України [4]. Серед основних завдань цивільного захисту вищезазначений Закон у ст. 5 вказував на обов'язок захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, надання невідкладної психологічної, медичної та іншої допомоги постраждалим. Ст. 13 Закону конкретизувала це положення, вказуючи на необхідність запобігання або зменшення ступеня негативного психологічного впливу на населення та своєчасного надання ефективної психологічної допомоги [4].

З метою виконання вимог Закону 23 листопада 2004 року Наказом МНС України № 187 була затверджена *Концепція психологічного забезпечення службової діяльності працівників Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій (далі – Концепція)*. Концепція ставила на меті поетапне створення у системі МНС України служби психологічного забезпечення, на яку б поклалися завдання із психологічного забезпечення діяльності підрозділів МНС України та психологічного захисту населення в умовах надзвичайної ситуації. Відповідно до положень Концепції, яка була розрахована на період з 2004 по 2006 роки, у структурі МНС України створювались підрозділи психологічного забезпечення службової діяльності МНС України в АРК, областях, м. Києві та м. Севастополі, вищих навчальних закладах системи МНС України, науково-дослідна лабораторія екстремальної та кризової психології Університету цивільного захисту України та була розпочата підготовка фахівців-психологів на базі Університету цивільного захисту України. Концепція, дія якої завершилася наприкінці 2006 року, передбачала здійснення ряду заходів щодо подальшого розвитку та удосконалення науково-методичного, матеріально-технічного та кадрового забезпечення психологічної служби МНС України [3].

На цей час ці всі функції регулюються Кодексом цивільного захисту, який введений в дію 1 липня 2013 року. Серед основних завдань цивільного захисту вищезазначений Кодекс у ст. 38 вказує на обов'язок захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, надання невідкладної психологічної, медичної та іншої допомоги постраждалим [1].

Проведений ретельний аналіз існуючих нормативно-правових документів, що регламентували на той час діяльність служби психологічного забезпечення МНС України, та узагальнений досвід функціонування аналогічних структур як в Україні, так і за її межами, дозволили, поряд із використанням інших загальнонаукових та спеціально-наукових методів дослідження, визначити пріоритетні напрями нормативно-правової регламентації діяльності служби психологічного забезпечення на сучасному етапі розвитку суспільства та держави.

Серед інших завдань були визначені і проблеми в діяльності служби психологічного забезпечення органів

та підрозділів МНС України та шляхи їх мінімізації. Більшість з цих проблем були вирішені з прийняттям розроблених за участю фахівців науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ низки нормативно-правових документів, серед яких Наказ МНС від 27.02.2008 р. № 148 *"Про створення позаштатних мобільних груп екстреної психологічної допомоги МНС"*; вказівка МНС України від 03.04.2008 р. № 02-4337/74 *"Про організацію роботи позаштатної мобільної групи екстреної психологічної допомоги МНС"*, якою було затверджене "Положення щодо організації роботи позаштатної мобільної групи екстреної психологічної допомоги особовому складу підрозділів МНС і постраждалому внаслідок надзвичайної ситуації населенню", та низка інших документів, зокрема, накази ГУ МНС України в областях щодо організації роботи позаштатних мобільних груп екстреної психологічної допомоги МНС [5].

Враховуючи вже зроблене в межах нормативно-правового забезпечення діяльності екстремальних психологів в осередку лиха, слід зазначити, що незважаючи на великий обсяг виконаної в цьому напрямку роботи, ні в якому разі не можна говорити, що всі проблеми в цій галузі вирішено.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших досліджень. Як відмічалось, існуюча сучасна нормативно-правова база, на думку психологів-практиків, які надають екстрену психологічну допомогу постраждалому населенню, не змогла вирішити проблему міжвідомчої взаємодії психологів різних державних та приватних структур, які залучаються до ліквідації наслідків тієї чи іншої надзвичайної ситуації. Сьогодні жоден з існуючих документів не регулює це питання. Все це вказує на те, що нам зараз потрібен міжвідомчий нормативно-правовий документ, який повинен бути підписаний усіма зацікавленими міністерствами та відомствами, фахівців яких залучають до надання допомоги постраждалим в умовах НС, та який би визначав міжвідомчу взаємодію психологів при організації та наданні ЕПД всім, хто її потребує.

Діючи сьогодні нормативно-правові документи також не вирішують проблему подальшої передачі постраждалих від надзвичайних ситуацій цивільним психологам для пролонгованої психологічної допомоги.

Також невирішеними є проблеми визначення та нормативного закріплення основних видів робіт, на виконання яких можуть залучатись психологи Служби порятунку (супроводжувати чи ні стихійні демонстрації; супроводжувати чи ні похорон загиблих при НС; чи організовувати діяльність у посткатастрофний період із населенням). Ці питання також у більшості випадків вирішують на рівні місцевої влади, представники якої у переважній більшості випадків навіть уявлення не мають з ким, коли та за яких умов має працювати екстремальний психолог.

Схожа з попередньою проблемою є проблема визначення загального переліку надзвичайних, або інших неординарних ситуацій, на ліквідацію яких можуть бути залучені екстремальні психологи Служби порятунку. Якщо такі випадки мають місце, то, у зв'язку з цим, окремого вивчення потребує питання налагодження та відпрацювання механізму залучення екстремальних психологів до виконання невластивих для них видів робіт.

Також чітко не визначені шляхи вирішення проблеми матеріально-технічного забезпечення діяльності психологів Служби порятунку.

Саме тому, сьогодні нагальним питанням стає узагальнення досвіду роботи, в першу чергу, вітчиз-

няних практичних психологів з надання ЕПД постраждалому населенню та доведення його до широкого кола персоналу служби психологічного забезпечення ДСНС України.

Вважаємо, що всі зазначені питання могли б знайти відображення у вигляді пропозицій щодо їх регулювання, які б були об'єднані окремим нормативно-правовим документом (наказом чи інструкцією) щодо визначення порядку організації та надання ЕПД постраждалим внаслідок НС природного, техногенного або соціально-політичного походження.

Окремої уваги, на нашу думку, заслуговує проблема визначення та відображення питань соціального захисту фахівців-психологів в нормативно-правових та законодавчих актах. Проводячи аналіз існуючих на сьогодні документів, що визначають роль та місце психолога при роботі з постраждалим населенням, ми не зустріли жодного згадування про те, яким чином забезпечуватиметься соціальний захист фахівця, як регулюватиметься процес його відновлення після виконання професійних завдань у надскладних умовах НС, чи передбачені програми щодо підвищення кваліфікації фахівця-психолога Служби порятунку та хто буде відповідати за матеріально-технічне забезпечення його діяльності з постраждалим контингентом (комплектація "валізи психолога").

ліфікації фахівця-психолога Служби порятунку та хто буде відповідати за матеріально-технічне забезпечення його діяльності з постраждалим контингентом (комплектація "валізи психолога").

Список використаних джерел

1. Кодекс цивільного захисту України – від 02.10.2012 №5403-VI – редакція від 01.07.2013.
2. Конституція України [Текст] : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 року. – Х. : Одиссей, 2011. – 56 с. – (Закони України).
3. Про затвердження Інструкції з організації психологічного забезпечення службової діяльності аварійно-рятувальних служб [Текст] : Наказ МНС України від 23.02.2004 р. № 89 // МНС України. – К., 2004. – 44 с.
4. Про правові засади цивільного захисту [Текст] : Закон України від 24 червня 2004 року №1859-IV III (зі змінами та доповненнями станом на 17.05.2012 р.) // Відом. Верховної Ради України. – 2004. – 25 с.
5. Про створення позаштатних мобільних груп екстреної психологічної допомоги МНС [Текст] : наказ МНС України від 27.02.2008р. № 148 // МНС України. – Київ, 2008 р.
6. Тімченко О.В. Чи потрібні Україні фахівці з психології екстремальних ситуацій? [Текст] / Тімченко О.В., Христенко В.Є., Оніщенко Н.В. // Проблеми екстремальної та кризової психології: збірник наукових праць. – Харків : УЦЗУ, 2010. – Вип. 8. – С.154-162.

Надійшла до редколегії 10.07.15

Н. Оніщенко, д-р психол. наук, ст. науч. сотр.
Национальный университет гражданской защиты Украины, Харьков

ОПРЕДЕЛЕНИЕ И ОБОСНОВАНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ОБЯЗАННОСТЕЙ, КОТОРЫЕ ВОЗЛАГАЮТСЯ НА СПЕЦИАЛИСТА-ПСИХОЛОГА, В РАМКАХ ОРГАНИЗАЦИИ И ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ ЭКСТРЕННОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ В СРЕДЕ ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ СИТУАЦИИ

В статье приводятся результаты анализа современной нормативно-правовой базы, которая регулирует деятельность специалистов – психологов Государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям, освещаются основные проблемы, которые препятствуют высокому уровню эффективности профессиональной деятельности экстремальных психологов, рассматриваются главные проблемные вопросы в этой отрасли, решение которых потребует отдельного внимания.

Ключевые слова: экстренная психологическая помощь; чрезвычайная ситуация; пострадавший; психолог Службы спасения.

N. Onishchenko, Doctor of Sciences in Psychology, Senior Scientific Researcher
National University of Civil Protection of Ukraine, Kharkiv

DEFINITION AND JUSTIFICATION OF FUNCTIONAL RESPONSIBILITIES IMPOSED ON A SPECIALISTS IN PSYCHOLOGY WITHIN THE FRAMEWORK OF ORGANIZATION AND PROVISION OF EMERGENCY PSYCHOLOGICAL AID UNDER CRITICAL CONDITIONS

This article sets forth the results of the analysis of the contemporary legal framework which governs the activities of specialists in psychology of the State Emergency Service of Ukraine. The paper highlights the main factors which hamper the high level of efficiency of professional activities of emergency psychologists and deals with the most problematic issues in this sphere, the solution of which calls for special attention.

Keywords: emergency psychological aid, emergency situation, victim, a psychologist with the Rescue Service.

УДК 159.9.072:355.33

І. Приходько, д-р психол. наук, ст. науч. співроб.
Національна академія Національної гвардії України, Харків

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ ПРИ ПРОВЕДЕННІ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

Розкрито психологічні особливості службово-бойової діяльності військовослужбовців Національної гвардії України при проведенні антитерористичної операції. Надані практичні рекомендації для підвищення рівня морально-психологічного стану військовослужбовців, які беруть участь у проведенні антитерористичної операції, зниження безповоротних, санітарних та психогенних втрат.

Ключові слова: військовослужбовець, антитерористична операція, службово-бойова-діяльність, бойова психічна травма.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження психологічних особливостей службово-бойової діяльності (СБД) військовослужбовців Національної гвардії України (НГУ) під час проведення антитерористичної операції (АТО) обумовлена виникненням широкого кола різних ознак бойової психічної травми (БПТ) під час цієї діяльності та по її завершенню. Вони в абсолютній більшості спочатку проявляються лише на донозологіч-

ному рівні, коли суб'єктивно не відчуються як хвороба, не порушують соціальну адаптацію людини у звичайних умовах, але проявляються у специфічних негативних умовах життєдіяльності. Згодом дані зміни в учасників бойових дій можуть трансформуватися в "хронічні зміни особистості після переживання катастрофи" (дана рубрика представлена в міжнародній класифікації хвороб (МКБ-10)) або як окрема діагностична

категорія "посттравматичні стресові розлади" (ПТСР) в DSM-III (1980), які в останній час є предметом дослідження багатьох вчених у різних країнах [1, 3, 5-13].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведені дослідження психологічних особливостей СБД військовослужбовців в екстремальних умовах показали, що незалежно від інтенсивності психоемоційних навантажень зміна структури психологічних характеристик людини, в основному, має негативний характер [3]. Їх результати показують, що тільки 25 % військовослужбовців, які беруть участь у збройних конфліктах і локальних війнах, адекватно реагують на бойову обстановку і спроможні вести активні бойові дії. В інших відбувається дезорганізація психічної діяльності, яка може призводити до розвитку різних патологічних реактивних станів: у 10-25% особового складу виникають гострі реактивні психози, у 35% – стійкі психічні порушення, які можуть зберігатися протягом усього життя, які розглядаються як посттравматичні стресові розлади (ПТСР) [3]. Якщо враховувати, що в психічних реакціях військовослужбовців на вплив психогенних факторів в екстремальних умовах відзначаються істотні розходження, що, насамперед, пов'язано з суб'єктивністю сприйняття подій, які відбуваються [5]. Так, в умовах психологічного стресу в одних виникає руховий ступор, в інших, навпаки, з'являється психомоторне збудження. Деякі сприймають те, що відбувається, як смертельну загрозу, інші відзначають усього лише певний елемент ризику. Коли враховувати, що характер психічних реакцій людини на вплив психогенних факторів залежить від психологічних особливостей особистості, то можна припустити, що й характер наслідків впливу факторів психотравмуючих ситуацій для конкретної людини багато в чому зумовлюватиметься її індивідуально-психологічними особливостями. Тому дослідження психологічних особливостей СБД військовослужбовців НГУ під час проведення АТО є надзвичайно актуальними для профілактики розвитку БПТ та ПТСР.

Мета статті – визначити психологічні особливості службово-бойової діяльності військовослужбовців Національної гвардії України під час проведення АТО для розроблення заходів профілактики виникнення та розвитку БПТ і ПТСР.

Викладення основного матеріалу дослідження. З метою стабілізації обстановки в Південно-Східному регіоні України, подолання терористичних загроз та збереження територіальної цілісності держави Указом Президента України від 14.04.2014 р. № 405 введено в дію рішення Ради національної безпеки та оборони України від 13.04.2014 р. "Про невідкладні заходи щодо подолання терористичних загроз і збереження територіальної цілісності України", з підписанням якого фактично було розпочато проведення антитерористичної операції (АТО). Не відновившись фізично та психологічно після подій, які відбувалися з листопада 2013 р. до лютого 2014 р. (так званого "Євромайдану" або "Революції гідності"), військовослужбовці НГУ почали виконувати СБЗ в рамках проведення АТО, приймаючи безпосередню участь у бойових діях, що ще більше продовжило виснаження їх фізичних та психологічних ресурсів.

Основним способом ведення бойових дій військовослужбовцями НГУ під час проведення АТО були спеціальні військові дії, які проводилися високомобільними десантними військами, механізованими (танковими) з'єднаннями, частинами у взаємодії з НГУ та формуваннями інших силових структур. Їх змістом є ізоляційно-обмежувальні, розвідувально-пошукові, ударно-вогневі і рейдово-штурмові дії, які направлені на роз-

гром незаконних збройних формувань. Поява даного способу тактичних бойових дій була обумовлена тим, що під час проведення АТО традиційні види бою (наступ і оборона) вже не охоплювали весь спектр збройного протистояння з іррегулярними формуваннями противника. Ситуацію також ускладнювало те, що на різних етапах проведення АТО з боку супротивника вели бойові дії військовослужбовці штатних підрозділів та військових частин Збройних Сил Російської Федерації.

Проведене дослідження дозволило визначити, що психологічними особливостями ведення вищевказаних бойових дій військовослужбовцями НГУ є: великий ризик для життя та здоров'я особового складу у зв'язку з високою інтенсивністю бойових дій, фізична та психологічна небезпека для особистості військовослужбовців через негативну дію умов виконання службово-бойових завдань, оперативне прийняття вірних рішень та можлива кримінальна відповідальність за їх наслідки (наприклад, збитий ІЛ-76 під Луганськом, так званий "Іловайський котел", бойові дії під Дебальцево та ін.), раптовість та постійна зміна оперативної обстановки, ведення бойових дій у складних метеорологічних умовах та ін.

Характеризуючи військовослужбовців, які брали участь у бойових діях при проведенні АТО, необхідно відмітити, що, крім особового складу, який проходить військову службу за контрактом, до лав НГУ в останній час була призвана велика кількість осіб з резерву, а також мобілізованих. Ці дві категорії військовослужбовців призивалися через військові комісаріати областей, але поглиблене психологічне дослідження, яке перед призовом на військову службу за контрактом до НГУ є обов'язковою процедурою проведення у центрах психіатричної допомоги та професійного психофізіологічного відбору управлінь МВС в областях, не здійснювалося, а на медичних комісіях у кандидатів на службу виявлялися лише можливі психічні розлади лікарями-психіатрами. Тому на військову службу потрапили особи з ознаками особистісних особливостей донозологічного рівня, які визначаються терміном "акцентуації". Акцентуації особистості [2] та характеру [4] як категорії, які об'єднують психіатричні та медико-психологічні погляди в проблемі психічного здоров'я людини, розглядаються як крайні варіанти норми з посиленням, загостренням окремих рис і властивостей особистості, які часто є прихованими у звичайних умовах життєдіяльності. При потраплянні таких осіб з прихованими акцентуаціями в стресові умови, пов'язані з виконанням СБЗ в АТО, проявляється вибіркова уразливість до певних негативних психогенно обумовлених факторів та особливостей СБД при збереженні або навіть до підвищеної стійкості до дії інших. Посилення або послаблення окремих характерологічних рис призводить до підвищення або зниження фрустраційної толерантності в певних стресогенних ситуаціях, які виникають при виконанні СБЗ в умовах проведення АТО.

У зв'язку з даними обставинами з метою підвищення ефективності заходів морально-психологічного забезпечення та психологічного супроводу СБД військовослужбовців НГУ в умовах проведення АТО, а також вивчення морально-психологічного стану, виявлення психічних розладів у особового складу, надання екстреної психологічної допомоги за наказом Командувача НГУ від 10.06.2014 р. № 79 було створено групу з морально-психологічного супроводу СБД військовослужбовців НГУ в період проведення АТО. До складу цієї групи було залучено офіцера управління по роботі з особовим складом ГУ НГУ, офіцерів-психологів військових частин, залучених до виконання СБЗ в зоні проведення АТО,

співробітника науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводу СБД НГУ науково-дослідного центру (НДЦ) Національної академії НГУ, представників духовенства.

Для покращення ефективності роботи створеної групи психологічною службою НГУ спільно з НДЦ НА НГУ було розроблено та впроваджено у практичну діяльність систему психологічної роботи офіцерів-психологів НГУ (ропорядження Командувача НГУ від 23.07.2014 № 3/19/1-1720). Вона складається з системи заходів психологічної роботи, які виконуються на трьох етапах виконання СБЗ: підготовчий (перед відбуттям у район виконання СБЗ), безпосереднє виконання СБЗ, завершальний (після виконання СБЗ при поверненні у пункт постійної дислокації). На кожному з цих етапів на кожну посадову особу було покладено проведення певних заходів морально-психологічного супроводу СБД особового складу.

У заходах морально-психологічного супроводу СБД військовослужбовців НГУ під час проведення АТО безпосередню участь приймав особовий склад НДЦ НА НГУ. Під час проведеної роботи нами на першому етапі проведення АТО було виявлено наступні психологічні особливості при виконанні СБЗ:

➤ особовий склад важко долає психологічний бар'єр застосування зброї;

➤ встановлено тенденцію до значного збільшення кількості негативних психічних станів у військовослужбовців: гіперестезічні реакції (дратівливість, роздратованість, агресія), тривожно-боязливе збудження (панічні пошуки допомоги, дезорганізація поведінки та діяльності), внутрішня напруженість (настороженість, дискомфорт);

➤ виявлено випадки складних психосоматичних розладів, які потребували кваліфікації лікаря-психіатра та проведення експертизи психічного здоров'я;

➤ відзначено певні міжконфесійні проблеми, що пов'язані з особливостями релігії та особистісними якостями представників духовенства;

➤ нестача інформації та побутові проблеми (нестача військового спорядження), які є джерелом додаткової психотравматизації особового складу;

➤ значне психоемоційне виснаження (накопичення стресу) військовослужбовців, яке зумовлене тривалим їх перебуванням в зоні АТО (особливо спеціальних підрозділів);

➤ погіршення групової взаємодії, яке викликане тривалим стресом та неоднаковим статусом військовослужбовців постійного складу, які проходять військову службу в НГУ за контрактом, резервістів та мобілізованих;

➤ неузгодженість рішень деяких командирів (суперечливість їх наказів), які призводять до дезорганізації дій підлеглих;

➤ недостатня психологічна і професійна підготовленість особового складу, мобілізованих до дій в бойових умовах;

➤ недостатній контроль за дотриманням графіку несення бойової служби (військовослужбовцям не вистачає часу на відпочинок, психічного і фізичного відновлення);

➤ недостатній контроль за психічним і фізичним станом військовослужбовців, які керують військовою технікою.

Крім вищеперерахованих, на другому етапі проведення АТО основними проблемами, які додатково негативно впливали на психіку військовослужбовців НГУ, були:

➤ перевищення строків перебування особовим складом при виконанні СБЗ в умовах АТО;

➤ невідповідність поставлених завдань наявним силам, засобам та військової техніки, сучасних засобів забезпечення ведення бойових дій, сучасних захищених засобів зв'язку, засобів особистого захисту та нераціональна витрата коштів на другорядне обладнання;

➤ невідповідність тилового забезпечення в умовах виконання завдань АТО (неякісна форма одягу та взуття, яка при використанні в бойових умовах швидко псується, неможливість регулярної доставки гарячого харчування в район виконання СБЗ);

➤ труднощі у взаємодії з місцевим населенням завдяки НІПВ російських ЗМІ. Відсутність українських ЗМІ в районі АТО;

➤ загибель командирів підрозділів та співслужбовців, тяжкі поранення військовослужбовців, які мали справжній авторитет серед особового складу;

➤ тривалий та перевищений термін проходження військової служби військовослужбовцями строкової служби та невизначеність термінів звільнення військовослужбовців з лав НГУ;

➤ відсутність можливості надання військовослужбовцям строкової служби, які відслужили встановлений термін, короткотривалих відпусток (5-10 діб) чи тривалих звільнень з місця розташування військової частини після повернення з виконання СБЗ в зоні АТО;

➤ відсутність довіри до представників інших силових структур (наприклад, до ДПСУ) та низький професійний рівень фахівців спеціальних служб, які проводять розвідувальні та оперативно-розшукові заходи з виявлення сепаратистів та їх прибічників серед населення;

➤ під час виконання спецоперацій відсутня взаємодія та надійний зв'язок з підрозділами НГУ, іншими військовими формуваннями, які спільно виконують СБЗ (розпізнавання "свій-чужий", несвоєчасне доведення оперативної обстановки та адекватне реагування на її зміни);

➤ підозра особового складу про неналежне збереження та можливий виток інформації щодо часу та порядку проведення спецоперацій, які призводять до людських втрат та поранень;

➤ безпідставна відмова деяких військовослужбовців виїжджати у складі підрозділів в район проведення АТО та відсутність адекватного реагування на ці випадки з боку командування військових частин.

У зв'язку з ускладненням оперативної обстановки, збільшенням обсягу та інтенсивності бойових дій на Сході України в серпні 2014 р. для зменшення негативного впливу БПТ, профілактики розвитку у особового складу ПТСР, а також для вдосконалення організації морально-психологічного забезпечення участі військових частин НГУ в проведенні заходів АТО видано наказ Командувача НГУ від 25.09.2014 р. № 303. Цим наказом було створено єдиний пункт психологічної допомоги, уточнено та розширено завдання для усіх суб'єктів морально-психологічного забезпечення СБД військовослужбовців, а також заходи психологічного супроводу СБД особового складу на другому та третьому етапах виконання СБЗ в умовах проведення АТО (надання екстреної психологічної допомоги, психологічна реабілітація та відновлення психічних та фізичних резервів у військовослужбовців НГУ).

Після повернення з зони проведення АТО нами було обстежено 194 військовослужбовців різних військових частин НГУ. За результатами групового психологічного тестування (за допомогою методики діагностики самооцінки тривожності Ч.Д. Спілбергера в адаптації Ю.П. Ханіна) у частини військовослужбовців було виявлено

високий рівень реактивної тривожності (в/ч Центрального ОТО: у 6% військовослужбовців за контрактом, 8% військовослужбовців строкової служби; в/ч Південного ОТО: у 20% офіцерів, 20% військовослужбовців за контрактом), що дозволяє зробити висновок про наявні ознаки бойової психічної травми. У решти військовослужбовців виявлено помірний та низький рівень реактивної тривожності (в/ч Центрального ОТО: помірний рівень у 100% офіцерів, 82% військовослужбовців за контрактом, 84% військовослужбовців строкової служби; у 8% військовослужбовців строкової служби – низький рівень; в/ч Південного ОТО: помірний рівень – у 80% офіцерів та 80% військовослужбовців за контрактом, 60% військовослужбовців строкової служби; у 40% військовослужбовців строкової служби – низький рівень). Отримані результати дозволяють прогнозувати, що військовослужбовці з помірним та низьким рівнем реактивної тривожності після відповідного відпочинку та відновлення фізичних та психічних резервів будуть спроможні виконувати СБЗ в умовах АТО у повному обсязі.

За результатами психологічного тестування (за допомогою опитувальника оцінки стану адаптації "ОСАДА", що розроблений С.І. Яковенко) у частині військовослужбовців також було виявлено низький рівень соціальної та особистісної адаптації до повсякденних умов СБД після повернення з зони АТО: в/ч Центрального ОТО – у 33% військовослужбовців за контрактом та у 21,6% військовослужбовців строкової служби; в/ч Південного ОТО – у 25% офіцерів та військовослужбовців за контрактом. Не проведення відповідних соціально-психологічних заходів з цієї категорії військовослужбовців може призвести до психічних розладів, виникнення аутоагресивної поведінки.

Таким чином, крім бойових та санітарних втрат, у найближчий час слід очікувати психогенні втрати, пов'язані з негативними психологічними чинниками. "Найнеприємнішим" в цій складній ситуації є те, що із закінченням бойових операцій негативні психологічні чинники не припиняють своєї дії і наслідки цих психогенних втрат у вигляді розвитку ПТСР можуть виникати протягом наступних років. І якщо під час АТО можна якось обґрунтувати ці втрати, то у мирний час буде зовсім інша відповідальність. Загально відомо, що військовослужбовці, які пережили бойовий стрес та бойову психічну травму і не отримали своєчасної кваліфікованої психологічної або навіть психіатричної допомоги, можуть вдаватися до суїцидів, алкоголізації, проявляти конфліктність у стосунках з військовим колективом, керівництвом і родиною, проявляти невмотивовану агресію та насильницькі дії, спричиняти нестатутні відносини (як наслідок, притягуватися не лише до дисциплінарної, але й до кримінальної відповідальності), втрачати віру у цінності своєї праці, недбало ставитися до виконання своїх службових обов'язків, звільнятися, тобто будуть обов'язково виникати розгорнуті різні ПТСР. Вже зараз про наміри продовжувати службу однозначно висловилися лише 75% офіцерів, в той час як після Помаранчевої революції ця цифра не знизилася менше, ніж до 95%.

Ці прояви ПТСР, бойового стресу досить широко описані у літературі і, крім того, набули певного поширення у свідомості населення завдяки фільмам про ветеранів Афганістану, В'єтнаму, Іраку й інших війн, вони стали однією з "улюблених" тем журналістів, особливо кримінальної хроніки, які можуть сформувати у населення установки на очікування неадекватної поведінки учасників бойових дій, побоювання їх, що не лише буде заважати психологічній реабілітації військовослу-

жбовців НГУ та інших військових формувань після АТО, але й вторинне негативно відіб'ється на іміджі тепер вже Національної гвардії України.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших досліджень. Для підвищення рівня морально-психологічного стану військовослужбовців, які беруть участь у проведенні АТО, зниження безповоротних, санітарних та психогенних втрат пропонуємо:

1. Дотримуватись та контролювати терміни перебування особового складу ВОРезів при виконанні СБЗ в умовах АТО (оптимальний термін перебування 25–30 діб). Вирішити питання щодо обов'язкового надання військовослужбовцям строкової служби короткотривалих відпусток для відновлення внутрішніх ресурсів. Врегулювати систему заохочень військовослужбовців всіх категорій за результатами виконання СБЗ при проведенні АТО. При формуванні ВОРезу для виконання СБЗ в АТО проводити ретельний відбір особового складу та приймати принципи рішення по тим військовослужбовцям, які безпідставно відмовляються від виконання СБЗ, аж до звільнення з лав НГУ.

2. Забезпечити особовий вклад ВОРезів сучасним якісним озброєнням, військовою технікою, одягом та взуттям та регулярним гарячим харчуванням. Покращити інформаційне забезпечення особового складу. Забезпечити трансляцію українських ЗМІ в районі АТО для населення. Налагодити взаємодію та надійний зв'язок з іншими підрозділами НГУ та підрозділами інших військових формувань, які спільно виконують СБЗ.

3. Впровадити у практичну діяльність офіцерів-психологів з'єднань та військових частин систему психологічної роботи з військовослужбовцями, які виконують СБЗ в районі АТО, з обов'язковим виконанням заходів на всіх етапах її проведення.

Список використаних джерел

1. Бодров В.А. Система психической регуляции стрессоустойчивости человека-оператора / В.А. Бодров, А.А. Обознов // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. – № 4. – С. 32-40.
2. Леонгард К. Акцентуированные личности. – К.: Вища школа, 1981. – 375 с.
3. Литвинцев С.В. Боевая психическая травма / С.В. Литвинцев, Е.В. Снедков, А.М. Резник. – М.: Медицина, 2005. – 431 с.
4. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Л.: Медицина, 1983. – 208 с.
5. Новиков В.С. Психологическое обеспечение боевой деятельности военнослужащих / В.С. Новиков // Военно-медицинский журнал. – 1996. – № 4. – С. 37-40.
6. Новиков В.С. Психологическое обоснование проблемы коррекции и реабилитации участвовавших в боевой деятельности военнослужащих / В.С. Новиков, А.А. Боченков, С.В. Чермянин // Военно-медицинский журнал. – 1997. – № 3. – С. 53-57.
7. Погодин Ю.И. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности военнослужащих / Ю.И. Погодин, В.С. Новиков, А.А. Боченков // Военно-медицинский журнал. – 1998. – № 11. – С. 27-36.
8. Пономаренко В.А. Психология личности и воздействие боевого стресса / В.А. Пономаренко // Военно-медицинский журнал. – 2004. – № 10. – С. 60-63.
9. Прикладна психологія службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку [Текст] : підручник / І.І. Приходько, І.І. Ліпатов, Л.Ф. Шестопалова та ін. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2012. – 336 с.
10. Приходько І.І. Психологічний супровід службово-бойової діяльності військовослужбовців Національної гвардії України в екстремальних умовах / І.І. Приходько, О.С. Колесніченко, Я.В. Мацегора та ін. // Честь і закон. – 2014. – № 3. – С. 68-74.
11. Ушаков І.Б. О профилактике психогенно обусловленных расстройств у военнослужащих / И.Б. Ушаков, В.И. Евдокимов, И.А. Белыева // Военно-медицинский журнал. – 2007. – № 2. – С. 49-52.
12. Шамрей В.К. Динамика личностных изменений у ветеранов локальных войн и вооруженных конфликтов / В.К. Шамрей, В.М. Лыткин // Военно-медицинский журнал. – 2006. – № 7. – С. 4-10.
13. Nash W.P. "The stressors of war" in combat stress injury: theory, research and management / ed. C.R. Figley and W.P. Nash. – New York: Routledge Press, 2007. – P. 11-31.

Надійшло до редколегії 05.06.15

И. Приходько, д-р психол. наук, ст. науч. сотр.
Национальная академия Национальной гвардии Украины, Харьков

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛУЖЕБНО-БОЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГВАРДИИ УКРАИНЫ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ АНТИТЕРРОРИСТИЧЕСКОЙ ОПЕРАЦИИ

Раскрыты психологические особенности служебно-боевой деятельности военнослужащих Национальной гвардии Украины при проведении антитеррористической операции. Даны практические рекомендации для повышения уровня морально-психологического состояния военнослужащих, которые берут участие в проведении антитеррористической операции, снижения безвозвратных, санитарных и психогенных потерь.

Ключевые слова: военнослужащий, антитеррористическая операция, служебно-боевая деятельность, боевая психологическая травма.

I. Prykhodko, Doctor of Sciences in Psychology, Senior Scientific Researcher
National Academy of the National Guard of Ukraine, Kharkiv

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF THE SERVICE AND MILITARY ACTIVITIES OF SERVICEMEN OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE DURING THE CONDUCT OF THE ANTITERRORIST OPERATION

This article outlines the psychological peculiarities of the service and military activities of servicemen of the National Guard of Ukraine during the conduct of the antiterrorist operation. The paper offers practical recommendations for enhancing the moral and mental condition of servicemen involved in the antiterrorist operation, as well as the reduction of irretrievable, sanitary and psychogenic losses.

Key words: serviceman, antiterrorist operation, service and military activities, battle psychological trauma.

УДК 159.947.5:355.5

А. Сірий, канд. психол. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

МОТИВАЦІЯ ВІЙСЬКОВО-ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗА КОНТРАКТОМ, ЇЇ ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті аналізуються результати дослідження мотивації військово-професійної діяльності військовослужбовців за контрактом, на основі певних діагностичних методик визначені їх типи і рівні.

Ключові слова: мотивація, військово-професійна діяльність, військовослужбовці за контрактом.

Постановка проблеми. Проведення антитерористичної операції на сході нашої держави поставили на порядок денний проблему необхідності комплектування Збройних Сил України військовослужбовцями, що є вмотивованими до військово-професійної діяльності. Розв'язання цієї проблеми пов'язано з вирішенням багатьох завдань, одне з яких – це підготовка до військово-професійної діяльності військовослужбовців за контрактом.

На сьогодні в Україні існують певні прогалини в законодавстві щодо переходу до комплектування Збройних Сил України військовослужбовцями за контрактом. Разом з тим, на рівні Міністерства оборони України та держави розробляються нові підходи щодо комплектування Збройних Сил України військовослужбовцями, які проходять військову службу за контрактом з урахуванням нових мотиваційних викликів сьогодення.

У сучасних умовах "гібридної" війни на сході нашої держави добір і підготовка військовослужбовців за контрактом здійснюється в складних соціальних, економічних, ідеологічних умовах та нової системи патріотичного виховання українського народу, ідеалах та ціннісних орієнтирах. Зазначені чинники позитивно впливають на ставлення військовослужбовців за контрактом до військової служби. У зв'язку з цим в комплексі чинників та умов, які надають можливості професійно підготувати військовослужбовця за контрактом, особливе місце посідає мотивація – чинник, який надає військово-професійній діяльності військовослужбовця спрямованість, вибірковість, осмисленість, динамічність та ефективність. Сьогодні добір кандидатів на військову службу за контрактом повинен базуватися не стільки на основі результатів вступних випробувань, скільки на основі діагностики рівня розвиненості їхньої мотиваційної сфери, сформованості інтересів до військової професії та усвідомлення її суспільного значення, професійної при-

датності до майбутнього військового фаху. Тому серед пріоритетних напрямів роботи з військовослужбовцями за контрактом є діагностика мотиваційної сфери особистості військовослужбовців за контрактом до служби в Збройних Силах України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічний аналіз сучасної психолого-педагогічної літератури, дисертаційних досліджень свідчить про певний рівень уваги українських військових психологів та педагогів до проблеми мотивації військовослужбовців. Так, окремі аспекти, що пов'язані з мотивацією курсантів, офіцерів, військовослужбовців строкової служби відображені в роботах українських військових педагогів та психологів – Г. Гайдукевича, Г. Гребенюка, М. Дорошенка, Л. Дунець, В. Клачка, М. Корольчука, П. Криворучка, І. Ліпатова, Е. Потапчука, І. Приходька, О. Сафіна, В. Ягупова та ін.

Що стосується військовослужбовців за контрактом, військово-професійна діяльність яких включена до професійної діяльності, проблема мотивації є майже недослідженою. Контент-аналіз наукової літератури показав, що у теоретичному відношенні проблема мотивації військовослужбовців за контрактом до служби в армії розроблена вкрай недостатньо, відсутні методики її оцінки та діагностики. До цього часу залишається недослідженою структура, зміст та рівні розвитку мотивації військово-професійної діяльності військовослужбовців за контрактом.

Незважаючи на існування досліджень по проблемі мотивації, на цей час відсутній інструментарій, достатній для більш точної діагностики особистісних характеристик і соціально-психологічних особливостей військовослужбовців за контрактом.

Тому **метою статті** є визначення й обґрунтування наукових методик, які дозволяють визначити зміст і психологічні особливості прояву мотивації військово-

професійної діяльності військовослужбовців за контрактом.

Викладення основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Враховуючи зазначене вище, завданнями, які необхідно вирішити при доборі військовослужбовців на військову службу за контрактом, є:

➤ дослідження структури та змісту мотивації військово-професійної діяльності військовослужбовців за контрактом за визначеними методиками;

➤ визначення й обґрунтування методики дослідження мотивації військово-професійної діяльності військовослужбовців за контрактом;

➤ з'ясування типів та рівнів мотивації військовослужбовців за контрактом і її відповідність психологічним вимогам добору на військову службу за контрактом.

Для вирішення поставлених завдань нами була запропонована методика констатуючого експерименту, яка дозволяє визначити кількісні та якісні показники по зазначеним напрямкам дослідження. Особливість її застосування полягає в тому, що вона дає можливість визначити тип мотивації кожного військовослужбовця, її відповідності психологічним вимогам добору на військову службу за контрактом. Значення методики полягає у тому, що вона дає змогу проаналізувати професійні мотиви, інтереси та нахили військовослужбовців за контрактом, визначити тенденції їх розвитку.

Підґрунтям для створення методики констатувального експерименту стали теоретичні положення та практичні розробки вітчизняних, зарубіжних та військових психологів [1; 4; 5; 6; 7; 9]. Вона є розробкою автора дослідження. У нашому дослідженні взяли участь військовослужбовці з усіх періодів служби, з усіх видів Збройних Сил України, родів військ, що мають різну освіту, різний службовий досвід із частин Південного, Північного, Західного оперативних командувань. Обсяг, визначений в нашому дослідженні дозволяє отримати достовірні результати і робити об'єктивні висновки [10].

Використання методу порівняльного аналізу в нашому дослідженні надає можливості більш чітко показати спільне та відмінне в мотивації військово-професійної діяльності військовослужбовців за контрактом та солдатами строкової служби. За результатами дослідження складена типологія мотивації військово-

службовців за контрактом за критерієм їх мотиваційної спрямованості (на себе, на задачу, на взаємини), видами мотивації (внутрішньою, зовнішньою позитивною, зовнішньою негативною), мотиваційним профілем (загальножиттєвим, робочим).

Таким чином, безпосереднє визначення структури мотивації військовослужбовців за контрактом проводилося за методикою "Структура мотивації трудової діяльності" [3, с. 444–447], в основі якої покладена концепція про внутрішню та зовнішню мотивацію. Сутність її полягає в тому, що про внутрішній вид мотивації треба говорити, коли для особистості діяльність має значення сама по собі. Якщо в основі мотивації професійної діяльності лежить спрямованість на задоволення інших потреб, зовнішніх по відношенню до змісту самої діяльності (мотиви соціального престижу, матеріальні і т. ін.), то прийнято говорити про зовнішню мотивацію. Зовнішні мотиви диференціюються на зовнішні позитивні та зовнішні негативні. Зовнішні позитивні мотиви більш ефективні та більш бажані з усіх точок зору, ніж зовнішні негативні мотиви.

Кожному з досліджуваних пропонувалось сім груп мотивів професійної діяльності й надавалась можливість оцінки їх значимості по п'ятибальній шкалі. Висновок про внутрішню, зовнішню позитивну та негативну мотивацію робився на основі кількісних даних за ключами методики. Показником для характеристики кожного виду мотивації є число від 1 до 5.

На основі отриманих результатів визначається мотиваційний комплекс особистості. Мотиваційний комплекс представляє собою тип співвідношення між собою трьох видів мотивації: внутрішньої мотивації (ВМ), зовнішньої позитивної мотивації (ЗПМ) та зовнішньої негативною мотивації (ЗНМ).

До бажаних, мотиваційних комплексів доцільно такі віднести два типа співвідношення: ВМ>ЗПМ>ЗНМ і ВМ=ЗПМ>ЗНМ. Найгіршим мотиваційним комплексом є тип ЗНМ>ЗПМ>ВМ. За зазначеними мотиваційними комплексами, в основі яких лежать види мотивації, та результатами застосування методики "Структура мотивації трудової діяльності", ми отримали можливість визначити певні групи військовослужбовців за контрактом і військовослужбовців строкової служби (див. табл. 1).

Таблиця 1

Характеристика військовослужбовців за контрактом і строкової служби за видами мотивації (%)

Види мотивації	Відношення до військової служби	
	солдат за контрактом	солдат строкової служби
Внутрішня	60,3	32,4
Зовнішня	39,7	67,7
зовнішня: (позитивна)	27,9	35,3
зовнішня: (негативна)	11,8	32,4

Так, за результатами дослідження внутрішня мотивація переважає у 60,3% військовослужбовців за контрактом в порівнянні з 32,4% військовослужбовців строкової служби. Військовослужбовців за контрактом з перевагою внутрішньої мотивації (60,3%) набагато більше, ніж із зовнішньою (39,7%), а у військовослужбовців строкової служби все навпаки, відповідно 32,4% і 67,7%. Разом з тим, військовослужбовців за контрактом з перевагою зовнішньої позитивної мотивації (29,7%) більше, ніж з зовнішньою негативною (11,8%). У військовослужбовців строкової служби ці показники майже однакові: відповідно 35,3% і 32,4%. Аналіз отриманих результатів за цією методикою дає можливість зробити наступні висновки:

➤ військовослужбовцям за контрактом переважно притаманна внутрішня мотивація до військово-професійної діяльності;

➤ військовослужбовцям строкової служби переважно притаманна зовнішня мотивація до військово-професійної діяльності;

➤ військовослужбовців за контрактом з перевагою зовнішньою позитивною мотивацією набагато більше ніж з зовнішньою негативною мотивацією;

➤ військовослужбовців строкової служби великий відсоток з перевагою зовнішньою негативною мотивацією.

Для визначення спрямованості військовослужбовців за контрактом була запропонована адаптована автором до умов військової діяльності методика "Спрямованість особистості" [3, с. 409-411]. В ній визначалась спрямованість військовослужбовців за кон-

трактом (табл. 2) на завдання, на себе, на взаємодію. За результатами дослідження спрямованість на себе була визначена у 21,7% військовослужбовців за контрактом і у 50% строкової служби, на взаємодію, відповідно 31,1% та 26,5%, на задачу – 47,2% та 23,5%. Для військовослужбовців за контрактом спрямованість на задачу (47,2%) має найбільші показники в порівнянні з спрямованістю на взаємодію (31,1%) і на себе (21,7%). У військовослужбовців строкової служби все навпаки: спрямованість на себе (50,0%) має найвищі показники в порівнянні зі спрямованістю на взаємодію

(26,5%) і на задачу (23,5%). Узагальнюючи результати, які були отримані при застосуванні цієї методики, слід констатувати наступне:

➤ більшості військовослужбовців за контрактом притаманна спрямованість на задачу, на зміст військово-професійної діяльності, меншості – спрямованість на себе;

➤ більшості військовослужбовців строкової служби притаманна спрямованість на себе, меншості – спрямованість на задачу.

Таблиця 2

Характеристика військовослужбовців за контрактом і строкової служби за спрямованістю (%)

Спрямованість	Відношення до військової служби	
	солдат за контрактом	солдат строкової служби
На себе	21,7	50,0
На взаємодію	31,1	26,5
На задачу	47,2	23,5

Визначення мотиваційного профілю військовослужбовців за контрактом досліджувалось за методикою "Діагностика мотиваційної структури особистості" [3, с. 392-395]. Рівень розвитку і домінування певних мотивів і потреб особистості можна подати у вигляді мотиваційного профілю [2, с. 139]. Мотиваційний профіль за цією методикою визначався як "робочий" і "загальножиттєвий". Робочий профіль особистості включає в себе інтеграційні показники за шкалою "загальна активність", "творча активність", "соціальна корисність", а загальножиттєвий – "життєзабезпечення", "комфорт", "соціальний статус", "спілкування". За результатами дослідження робочий мотиваційний профіль був визначений (табл. 3) у 87,6% військовослужбовців за контрактом і тільки у 20,6% строкової служби, загальножиттєвий відповідно 12,4% та 79,4%. Військовослуж-

бовців за контрактом з робочим профілем у декілька разів більше, ніж з загальножиттєвим профілем, а у військовослужбовців строкової служби все навпаки. За аналізом результатів дослідження необхідно зробити такі висновки:

➤ для переважної більшості військовослужбовців за контрактом характерним є робочий профіль особистості;

➤ для переважної більшості військовослужбовців строкової служби – загальножиттєвий.

Застосування запропонованих діагностичних методик та проведення факторного аналізу за результатами дослідження дало можливість визначити типи мотивації військовослужбовців, дати їх повний і конкретний опис (табл. 4) і на цій основі визначити їх співвідношення між собою у різних категоріях військовослужбовців (табл. 5).

Таблиця 3

Характеристика військовослужбовців за контрактом і строкової служби за мотиваційним профілем (%)

Мотиваційний профіль	Відношення до військової служби	
	солдат за контрактом	солдат строкової служби
Загальножиттєвий	12,4	79,4
Робочий	87,6	20,6

Таблиця 4

Психологічна характеристика типів мотивації військовослужбовців за контрактом і строкової служби

Діагностична методика	Типи мотивації		
	мотивація діяльністю	прагматична мотивація	мотивація винагородженням
Методика "Структура мотивації трудової діяльності".	ВМ > ЗПМ > ЗНМ	ЗПМ > ВМ > ЗНМ	ЗНМ > ЗПМ > ВМ
Методика "Діагностика мотиваційної структури особистості"	робочий профіль	загальножиттєвий	загальножиттєвий профіль
Методика "Спрямованість особистості"	на задачу	на взаємодію	на себе

Таблиця 5

Характеристика військовослужбовців за контрактом і строкової служби за типом мотивації

Тип мотивації	Відношення до військової служби	
	солдат за контрактом	солдат строкової служби
Мотивація діяльністю	36,6	5,8
Прагматична мотивація	58,6	20,6
Мотивація винагородженням	4,8	73,6

Перший тип мотивації – "мотивація діяльністю" характеризується: перевагою внутрішньої мотивації над зовнішньою позитивною мотивацією, а останньої над зовнішньою негативною мотивацією; робочим профілем особистості та спрямованістю на задачу.

Другий тип мотивації – "прагматична мотивація" характеризується: перевагою зовнішньої позитивної мотивації над внутрішньою мотивацією, а останньої над зовнішньою негативною мотивацією; загально-

життєвим профілем особистості та спрямованістю на взаємодію.

Третій тип мотивації – "мотивація винагородженням" характеризується перевагою зовнішньої негативною мотивації над зовнішньою позитивною мотивацією, останньої над внутрішньою мотивацією; загальножиттєвим профілем особистості та спрямованістю на себе.

На основі психологічної характеристики типів мотивації військовослужбовців за контрактом і строкової служби за результатами дослідження було визна-

чено, що до типу мотивації – "мотивація діяльністю" в Збройних Силах України належить 36,6% військовослужбовців за контрактом і тільки 5,8% військовослужбовців строкової служби. До типу мотивації – "прагматична мотивація", відповідно 58,6% та 20,6%. До типу мотивації – "мотивація винагородженням" – 4,8% військовослужбовців за контрактом і 73,6% строкової служби.

Наступним кроком була розробка критеріїв рівнів сформованості професійної мотивації військовослужбовців за контрактом.

Багато спеціалістів-психологів намагались визначити і встановити критерії оцінки мотивації працівників для тієї чи іншої галузі діяльності [8].

Основою для складання таблиці оцінки рівнів сформованості мотивації військово-професійної діяльності військовослужбовців за контрактом стали: мотиви, спрямованість, мотиваційний профіль особистості (табл. 6).

Таблиця 6

Оцінка рівнів сформованості мотивації військово-професійної діяльності військовослужбовців за контрактом

Діагностична методика	Рівні мотивації військово-професійної діяльності військовослужбовців за контрактом		
	Позитивний	Нейтральний	Негативний
Методика "Структура мотивації трудової діяльності".	ВМ>ЗПМ>ЗНМ	ЗПМ>ВМ>ЗНМ	ЗНМ>ЗПМ>ВМ
Методика "Діагностика мотиваційної структури особистості"	робочий профіль	загальножиттєвий	загальножиттєвий профіль
Методика "Спрямованість особистості"	на задачу	на взаємодію	на себе
Висновок	високий	середній	низький

За результатами трьох методик робиться висновок про рівень мотивації до військово-професійної діяльності військовослужбовців за контрактом. Відповідно за визначеними критеріями були досліджені рівні мотивації військово-професійної діяльності військовослужбовців за контрактом: позитивний, нейтральний і негативний. Ці рівні в нашому випадку відповідають типам мотивації військовослужбовців за контрактом. Позитивному рівню мотивації відповідає тип мотивації – "мотивація діяльністю"; нейтральному – "прагматична мотивація", негативному – "мотивація винагородженням" (табл. 4). Тому кількісне відображення військовослужбовців за контрактом і строкової служби у ЗСУ за певним рівнем мотивації відповідає їх типу мотивації.

За результатами дослідження було з'ясовано, що серед військовослужбовців за контрактом, які проходять військову службу в Збройних Силах України, найбільший відсоток мають нейтральний рівень мотивації (58,6%). Позитивний рівень мотивації мають 36,6% відсотків військовослужбовців за контрактом і всього 5,8% строкової служби. Негативний рівень мотивації військово-професійної діяльності притаманний 8% військовослужбовцям за контрактом і 73,6% військовослужбовцям строкової служби, що говорить про невідповідність останніх до вимог, які пред'являються до військовослужбовців Збройних Сил України.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших досліджень. Для визначення типів і рівнів мотивації військовослужбовців за контрактом запропонована комплексна методика, яка складається з трьох діагностичних методик: "Структура мотивації трудової діяльності", "Спрямованість особистості", "Діагностика мотиваційної структури особистості";

В ході дослідження визначені три типи мотивації військовослужбовців за контрактом: "мотивація діяльністю", "прагматична мотивація", "мотивація винагородою", які відповідають відповідно трьом її рівням: позитивному, нейтральному, негативному;

В Збройних Силах України переважна більшість військовослужбовців за контрактом мають позитивний і

нейтральний рівень мотивації до військової служби, що відповідає вимогам за рівнем мотивації до цієї категорії військовослужбовців. Переважна частина військовослужбовців строкової служби мають негативний рівень мотивації до військово-професійної діяльності, що негативно відбивається на ефективності виконання службових завдань. Тому, виникає необхідність комплектування Збройних Сил України тими військовослужбовцями, які мають тип мотивації – "мотивація діяльністю" та позитивний рівень мотивації. Результати нашого дослідження вказують, що найбільш кращі такі показники притаманні військовослужбовцям за контрактом. Важливими перспективами подальших досліджень у цьому напрямку має бути:

➤ удосконалення діагностичних методик, інструментарію дослідження мотивації військово-професійної діяльності військовослужбовців за контрактом.

➤ визначення найбільш ефективних важелів, що впливатимуть на мотивацію військово-професійної діяльності військовослужбовців за контрактом.

Список використаних джерел

1. Анастаси А. Психологическое тестирование : [пер. с англ.] / Анастаси А. – М. : Педагогика, 1982. – 147 с.
2. Занюк С.С. Психологія мотивації : навч. посібник / Занюк С. С. – К. : Либідь, 2002. – С. 139.
3. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Ильин Е. П. – СПб. : Питер, 2002. – С. 392–395, 405–411.
4. Кулагин Б.В. Основы профессиональной диагностики / Кулагин Б.В. – Л. : ЛГУ, 1984. – 158 с.
5. Основы практической психологии : підручник / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева [та ін.]. – К. : Либідь, 1999. – 455 с.
6. Подоляк Я.В. Личность и коллектив: психология военного руководства / Подоляк Я.В. – М. : Воениздат, 1989. – 350 с.;
7. Психологическая диагностика: проблемы и исследования / под ред. К.М. Гуревича. – М. : Наука, 1981. – 245 с.
8. Психология труда / пер. со словац. Г.В. Матвеевой-Муниповой. – М. : Профиздат, 1979. – 216 с.
9. Словарь-справочник по психологической диагностике / под ред. Бурлачука Л.Ф., Морозова С.М. – Киев : Наука думка, 1989. – С. 155.
10. Теория и практика педагогического эксперимента / под ред. А.И. Пискунова, Г.В. Воробьева. – М. : Педагогика, 1979. – 208 с.

Надійшла до редколегії 25.05.15

А. Сирый, канд. психол. наук
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

МОТИВАЦИЯ ВОЕННО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ ПО КОНТРАКТУ, ЕЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА И МЕТОДИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье анализируются результаты исследования мотивации военно-профессиональной деятельности военнослужащих по контракту, на основе определенных диагностических методик определены их типы и уровни.

Ключевые слова: мотивация, военнослужащие по контракту.

A. Siryi, PhD in Psychology
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

MOTIVATION OF MILITARY AND PROFESSIONAL ACTIVITIES OF MILITARY SERVICEMEN ON CONTRACT BASIS, ITS PSYCHOLOGICAL STRUCTURE AND METHODOLOGY

The article analyses the research results on the motivation of military and professional activities of servicemen on contract basis. The paper determines their types and levels on the basis of particular diagnostic techniques.

Keywords: motivation, servicemen on contract basis.

УДК 159.9

О. Тімченко, д-р психол. наук, проф.
Д. Тітаренко, канд. психол. наук
Національний університет цивільного захисту України, Харків

ОСОБЛИВОСТІ ВКЛЮЧЕННЯ МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ У РЯТУВНИКІВ В СИТУАЦІЇ ЕКЗИСТЕНЦІЙНОЇ ЗАГРОЗИ

Розглядається особливість однієї з найактивніших систем, яка захищає особистість від негативних впливів надзвичайної ситуації – системи механізмів психологічного захисту. На основі досліджень описано послідовний процес функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників, які перебувають безпосередньо в умовах екзистенційної загрози. Ключові слова: рятувальник, механізм психологічного захисту, екзистенційна загроза.

Постановка проблеми. Під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій професійна діяльність спеціалістів пожежно-рятувальних підрозділів МНС України здійснюється, як правило, в екстремальних умовах під впливом природних, техногенних, соціально-психологічних та медико-біологічних чинників, які за певних умов можуть провокувати розвиток функціональних розладів [3, 4]. Виконання завдань в умовах надзвичайної ситуації характеризується негативним впливом на психіку людини широкого спектра несприятливих, дискомфортних і загрозливих чинників. Для мінімізації впливу стрес-чинників підвищеної інтенсивності у рятувальників спрацьовує психологічний захист, який дозволяє їм тривалий час ефективно виконувати професійні обов'язки у зоні лиха [1]. У сучасній психологічній науці відсутні прикладні дослідження специфіки функціонування механізмів психологічного захисту особистості в умовах надзвичайної ситуації та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує на сьогодні безліч робіт, присвячених психологічним станам рятувальників у різних умовах їхньої професійної діяльності, процесам емоційного вигорання та актуалізації адаптаційних резервів до праці [2, 3, 5]. Зокрема, Субботіна Л.Ю. розглядає використання механізмів психологічного захисту різними за професійною спрямованістю групами людей [6]. В її роботі також йдеться про використання механізмів психологічного захисту різними особистостями в залежності від їхніх особистісних структур та професійних особливостей.

Але, на жаль, немає жодних досліджень щодо функціонування механізмів психологічного захисту в умовах екзистенційної загрози, що на сьогодні перебуває у фокусі уваги дослідників харківської школи екстремальної психології.

Метою статті є дослідження проблеми послідовності функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в ситуації екзистенційної загрози.

Викладення основного матеріалу дослідження. Аналіз роботи з персоналом МНС, який був залучений у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, дозволяє стверджувати, що в умовах надзвичайної ситуації більшість систем та механізмів організму людини працює дещо в іншому, незвичному, більш інтенсивному, або навпаки, повільному ритмі. Не є виключенням і система функціонування механізмів психологічного захисту, яка розпочинає свою активну діяльність найпершою та продовжує працювати ще доволі довго після завершення робіт з ліквідації наслідків надзвичайної події. Все це

впливає на поведінкові реакції рятувальника, його внутрішні відчуття, професійну діяльність.

З метою збереження психічного здоров'я та професійного довголіття рятувальників представляє науковий інтерес розглянути те, як саме працює система механізмів психологічного захисту, та визначити, яку психологічну підтримку може надавати психолог МНС, щоб знизити ймовірність виникнення психічної травми у працівників МНС.

Аналіз функціонування механізмів психологічного захисту в умовах надзвичайної ситуації, яка у своїй основі представляє реальну екзистенційну загрозу, проводилось за допомогою методу включеного спостереження та бесіди з рятувальниками під час їхнього відпочинку.

Доповіді рятувальників підтверджують, що як перша (лісова пожежа), так і друга (вибухи боєприпасів на артилерійських складах) надзвичайні ситуації були пронизані екзистенційною загрозою та негативно впливали на загальний стан рятувальників.

Незважаючи на те, що ситуації екзистенційної загрози кардинально відрізнялися одна від одної як за характером перебігу, так і за характером аварійно-рятувальних робіт, що необхідно було виконувати працівникам служби МНС України, вдалося зафіксувати низку схожих реакцій та поведінку на стрес-чинники ситуації загрози життю.

Працюючи безпосередньо разом з іншими рятувальниками в зоні надзвичайної ситуації, було використано метод включеного спостереження, який дозволив не лише визначити поведінкові особливості рятувальників під час ліквідації лиха, а й дослідити основні механізми психологічного захисту, характерні для кожного з виокремлених нами етапів реагування.

Відповідно до одержаних даних у зоні ліквідації надзвичайної ситуації з'явилась можливість побудувати загальний алгоритм реагування на ситуацію екзистенційної загрози та її переживання рятувальником, зокрема й використання ним механізмів психологічного захисту. Загальний алгоритм використання механізмів психологічного захисту рятувальниками в умовах екзистенційної загрози представлено на рис. 1.

За результатами спостереження та аналізом бесід з рятувальниками можна стверджувати, що **найбільш характерною для першого етапу перебування в зоні надзвичайної ситуації є дія механізму психологічного захисту "заперечення"**. Його дія дає змогу рятувальнику не сприймати деяких фактів інформації,

що несе загрозу або неприємні відчуття. Фактично начебто відбувається блокування імпульсів від органів відчуття. При цьому рятувальник бачить та чує загрозові чинники надзвичайної ситуації, але не усвідомлює та не приймає їхньої небезпечності. Такий стан характерний для перших 10-15 хвилин після потрапляння до зони надзвичайної ситуації.

У ці хвилини у поведінці рятувальників спостерігається шаблонність дій; зазвичай, вони при цьому мають "холодний", неемоційний, дещо агресивний та жорсткий вираз обличчя. Положення на ногах доволі стійке, упор робиться на одну ногу, інша лише підтримує рівновагу. Мовлення рятувальників у цей час пришвидшене, поспішне, але нечітке, їх важко зрозуміти, необхідно прислухатися до кожної фрази.

Звикнувши до нових умов діяльності та частково оцінивши загрозу, яку несе надзвичайна ситуація, у рятувальника виникає домінуюча потреба у відчутті безпеки, афілітації, що й підштовхує його до переходу на черговий етап її переживання – **усвідомлення своїх емоцій, відчуттів, поведінкових реакцій та прийняття їх**. При цьому йде активний пошук методу або засобу задовольнити потребу, що виникла (пошук без-

пеки). У рятувальників на цьому етапі мобілізується діяльність усіх систем та органів організму, що дає змогу активно протистояти стрес-чинникам ситуації.

Наступним механізмом психологічного захисту, що починає діяти після "заперечення", є "компенсація", який дає змогу рятувальнику приборкати власні емоції, знайти і примножити найбільш необхідні відчуття. Наприклад, відчуття страху приписується іншій людині, а у своєму образі "Я" з'являється сміливість, тож усі негативні емоції, почуття та поведінкові реакції починають приписуватись іншим рятувальникам, а усе позитивне – собі.

При використанні цього механізму у поведінці рятувальників з'являється штучна демонстрація розкутості та спокою. Цим рятувальникам притаманний більш спокійний темп ходьби, але кроки при цьому є великими. Зазвичай такі рятувальники тримають руки або схрещеними на грудях, або на стегнах. Їхнє мовлення стає помітно голоснішим, та з певною, неприродною вимовою.

Характерна дія механізму психологічного захисту на цей період перебування у зоні надзвичайної ситуації проявляється і в розповідях рятувальників при бесідах з ними.

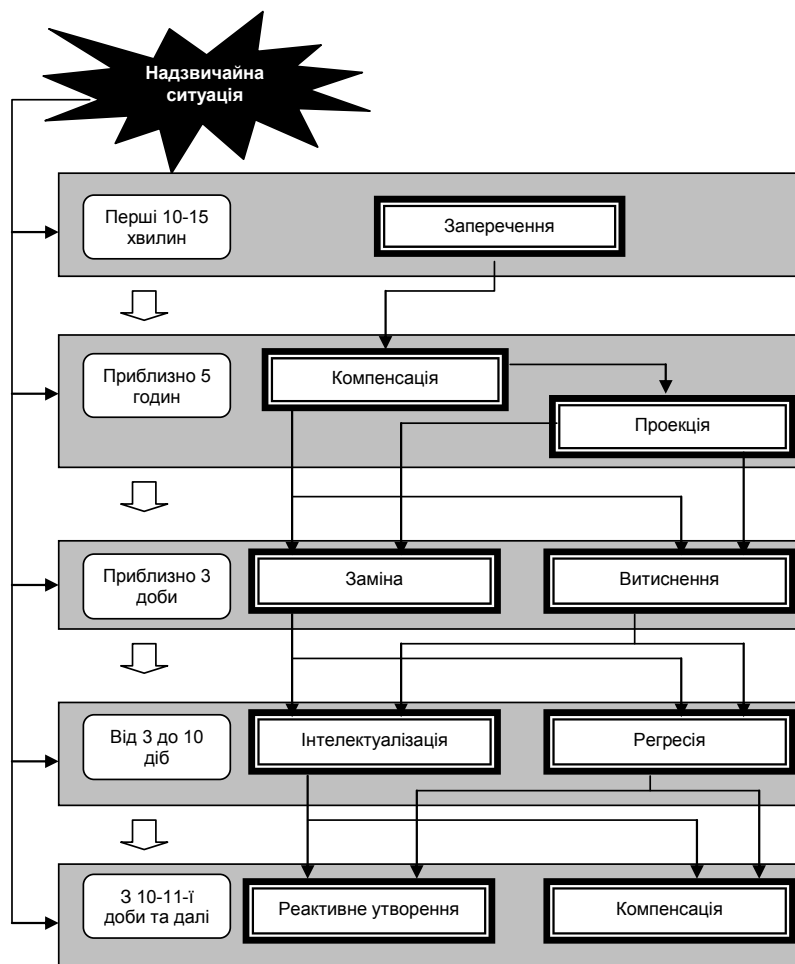

Рис. 1. Алгоритм роботи механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах екзистенційної загрози

Функціонування механізму психологічного захисту "компенсація" спостерігається протягом 5 годин перебування у зоні лиха. Крім того, треба констатувати той факт, що практично у більшості рятувальників, **починаючи з 4-ї години перебування у зоні надзвичайної ситуації, спостерігається включення механізму психологічного захисту "проекція"**.

До цього, у поведінці додаються закрита поза, м'язове напруження, загальна скутість. Але, при жестику-

ляції їхні рухи були доволі розмашистими та привертали увагу інших людей. Погляд цих рятувальників відрізнявся своєю жорсткістю, брови були похмуро зведені, очі зщурені. Ці рятувальники під час спілкування постійно прагнули відвернути голову вбік; при цьому їхнє підборіддя опускалося вниз. Зазвичай, у розповідях рятувальників, що використовують цей механізм психологічного захисту, зустрічалися схожі вирази:

М.М.: "...я побачив розгубленість своїх колег, тож самостійно розпочав прокладання рукавної лінії до дерев, що були охоплені полум'ям... Я зовсім не відчував страху, мені навіть сподобалася моя власна реакція, ось у В.Л. навіть руки тремтіли, так він злякався (посмішка)..."

О.Г.: "...не знаю, як так можна... невже йому було так погано, що він нічого не зробив для команди. Йому б мало бути соромно за свій вчинок, а він навіть цього не відчуває. Я, незважаючи на біль у спині, все ж таки виконував всю необхідну роботу. Боягуз він, ось хто. Я ж не злякався! Я ж робив, хоча й не в самому епіцентрі пожежі! Нехай я не гасив полум'я, але ж я допомагав населенню села провести всі необхідні профілактичні заходи..."

А.Л.: "Ні, мені зовсім не було страшно. Навпаки цікавила нестандартність усієї ситуації. Я навіть почав відчувати приплив енергії, мені треба було щось робити, а командир не пускає... Каже, немов небезпечно! Що ж я маленький? Сам не розумію, куди можна лізти, а куди ні. Теж мені – наляканий"

Протягом 5-ти годин перебування у зоні надзвичайної ситуації рятувальники відмічають для себе найбільш безпечні місця та позиції, тож домінуюча потреба у безпеці частково задовольняється, тобто рятувальники розуміють, як діяти та куди сховатися у разі наближення загрози. У цю мить у працівників МНС **виникає інша потреба – потреба у свободі, незалежності та автономії від інших людей, які перебувають у зоні лиха**. А це, у свою чергу, створює підґрунтя для переходу на наступний етап переживання самим рятувальником надзвичайної ситуації.

З метою реалізації нової потреби рятувальник починає "обманювати самого себе" та використовувати або механізм психологічного захисту "заміна", або механізм психологічного захисту "витиснення".

На цьому етапі переживання надзвичайної ситуації для рятувальників характерними є: трансформація дій в активну, але не відповідну для цієї ситуації форму, швидкість рухів – вони стають доволі різкими та "незграбними". У мовленні цих рятувальників дуже помітними стають коливання темпу – вони то дуже швидко говорять, то раптово починають говорити надто повільно.

Існує ще один із варіантів поведінки рятувальників, що є характерним для цього етапу, це: сутула спина, плечі нахилені вперед, поза часто змінюється, у сидячому положенні ноги та руки зазвичай схрещені. Рятувальники наче "втягнуті" самі у себе, голова опущена, мовлення стає тихим та без виразних інтонацій.

У доповідях рятувальників нами було виявлено факти, що підтверджують дію механізмів психологічного захисту "заміна" та "витиснення":

І.М.: "...я майже нічого не пам'ятаю, час ніби зупинився. Мені здавалося, що пройшло декілька годин, а вже минає 2-й день нашого знаходження у штабі з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації. Ми, можна сказати, й звикли до цих періодичних вибухів, що інколи лунали..."

Р.К.: "Я був дуже роздратований, бо мені оголосили догану, але ж я нічого не зробив... невже я не маю часу, щоб поговорити з дружиною, сказати, що я живий та здоровий, вона ж хвилюється. В мене маленька хвора донька вдома залишилася і мене турбував її стан"

А.П.: "... я майже нічого не пам'ятаю, лише деякі факти... ми, то намагалися загасити полум'я, то знов відступали..., а потім необхідно було швидко змінити рух спрямованості і лише, коли полум'я пройшло далі, ми зрозуміли, що згоріли деякі наші інструменти...дивно, але я, зазвичай, досить уваж-

ний та відповідальний, а тут навіть сам не розумію, що сталося"

Під впливом механізмів психологічного захисту "заміна" та "витиснення" рятувальники перебувають приблизно до 3 діб, що дає їм змогу відпочити від постійних контактів один з одним, з постраждалими та іншими групами людей, які знаходяться у зоні надзвичайної ситуації. Цей період для особистості рятувальника є дуже важливим, адже він дає змогу емоційно відсторонитися від обставин екзистенційної загрози. Можна сказати, що такі дії, на підсвідомому рівні, є профілактикою емоційного вигорання, яке може статися, якщо рятувальник не буде "поєднувати" активну емоційну залученість із байдужістю.

Рятувальник, задовольнивши потребу в автономії та самостійності, починає відчувати необхідність у власному відтворенні інформації. У цей період працівники МНС України жваво розповідають про стан надзвичайної ситуації, що існує на цей момент розмови, висувають свої версії причин та наслідків лиха. Вони починають відчувати себе "господарями ситуації", їм лестить, імпонує те, що до них звертаються та просять про допомогу. На цьому етапі **найбільш активно діють механізми психологічного захисту "інтелектуалізація" та "регресія"**. Незважаючи на такі різні за характером механізми, саме вони дають змогу реалізувати актуальну на даний момент потребу.

На цьому етапі переживання надзвичайної ситуації для дій рятувальників притаманними є монотонність та однотипність у рухах, їм подобається вистукувати пальцями, ногою якийсь конкретний ритм. Вони часто торкаються частин обличчя (потирають очі, ніс, вуха), одяжі, аксесуарів (постійно знімають та одягають окуляри). Їхне мовлення є повільним, місцями навіть дуже повільним, темп незмінний, але з чіткою та вірною вимовою. Рятувальники не відчувають жодного дискомфорту, як емоційного, так і фізичного (дію цих механізмів психологічного захисту зафіксовано у рятувальників із 3-ї по 10-у добу перебування в ситуації екзистенційної загрози). Наведено декілька висловлювань із бесід з рятувальниками:

М.І.: "... нехай ми не змогли загасити полум'я, нехай ми відступили, але ж ми змогли обмежити його наступ, ми перестраховали себе, зробивши декілька перепон... ми ж не дали вогню захопити село"

І.П.: "Я вважаю, що працівники складу самі винуваті в катастрофі, але ж усім до моєї думки байдуже. Там точно все не чисто, не могли складські приміщення загорітися зайнятися? від недопалку, це просто неможливо... це, напевно, було сплановано та спеціально підготовлено; тільки надавши всьому цьому багато "шуму", можливо було замісти сліди скоєного... Я все зрозумів ще з початку, але хто буде мене слухати..."

О.Г.: "...ми з хлопцями, аби розрядити хоч як обстановку, так сказати, збору "врожаю" згорілих боеприпасів почали штовхати уламки немов футбольний м'яч... страху вже не було, адже вони вже не робочі, навпаки ми сміялись та жартували"

Після задоволення цієї потреби, виникає нова домінуюча потреба – потреба у прийнятті самого себе таким, яким є. Для реалізації цієї потреби включаються механізми психологічного захисту "реактивне утворення" та "компенсація". Дія цих механізмів спрямована на загартовування у рятувальників більш позитивних якостей, що, на їхню думку, є більш прийнятними у суспільстві та колективі. Тож, **відчувши себе сильним, сміливим, розумним, рятувальник починає відчувати потребу бути потрібним у команді**.

Для рятувальників, на цьому етапі, характерними є стримані рухи, які спрямовані на підтримку збереження власної "інтимної особистісної зони", стереотипна по-

смішка, покусування губ тощо. Така поведінка з'являється на 10-11 добу перебування у зоні надзвичайної ситуації та спостерігається до кінця проведення аварійно-рятувальних робіт.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших досліджень. Отже, визначено чіткий алгоритм включення кожного з механізмів психологічного захисту у рятувальників, що перебувають в умовах екзистенційної загрози. За допомогою цього алгоритму можна визначити, які з механізмів є "робочими", найбільш застосовними, актуальними на кожному з етапів переживання надзвичайної ситуації. Це також дає нам змогу у подальшому розробити дієві рекомендації з надання необхідної психологічної підтримки та допомоги щодо включення у роботу необхідного для конкретного етапу механізму психологічного захисту і змен-

шення нервового напруження, наявного при переживанні екзистенційної загрози.

Список використаних джерел

1. Аболин Л.М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека. / Аболин Л.М. – Казань: КГУ, 1987. – 261 с.
2. Арестова О.Н. Индивидуальные особенности функционирования защитных механизмов. / О.Н. Арестова, Н.В. Калинина // Вести Московского ун-та. – 2000. – № 1. – С. 20–29.
3. Дьяченко М.И. Адаптация к экстремальной ситуации / М.И. Дьяченко // Материалы IV Всесоюзного съезда общества психологов. – Тбилиси: Мецниереба, 1971. – С. 85–85.
4. Грановская Р.М. Психологическая защита / Рада Михайловна Грановская. – СПб.: Речь, 2007. – 476 с.
5. Котик М.А. Психология защищенности человека от опасности в профессиональной деятельности: автореф. Дис... докт. психол. наук / М.А. Котик. – Л.: ЛГУ, 1985. – 19 с.
6. Субботина Л.Ю. Структурно-функциональная организация психологической защиты личности: Дис... докт. психол. наук: 19.00.03/ Лариса Юрьевна Субботина. – Москва.: РГБ, 2007. – 283 с.

Надійшла до редколегії 01.06.15

А. Тимченко, д-р психол. наук, проф.

Д. Титаренко, канд. психол. наук

Национальный университет гражданской защиты Украины, Харьков

ОСОБЕННОСТИ ВКЛЮЧЕНИЯ МЕХАНИЗМОВ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ У СПАСАТЕЛЕЙ В СИТУАЦИИ ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОЙ УГРОЗЫ

Рассматривается особенность одной из самых активных систем, которая защищает личность от негативных влияний чрезвычайной ситуации – системы механизмов психологической защиты. На основе исследований описан последовательный процесс функционирования механизмов психологической защиты у спасателей, которые находятся непосредственно в условиях угрозы экзистенции.

Ключевые слова: спасатель, механизм психологической защиты, угроза экзистенции.

O. Timchenko, Doctor of Sciences in Psychology, Professor

D. Titarenko, PhD in Psychology

National University of Civil Protection of Ukraine, Kharkiv

THE PECULIARITIES OF THE ACTIVATION OF PSYCHOLOGICAL DEFENSE MECHANISMS OF RESCUERS IN SITUATIONS POSING THREAT TO EXISTENCE

The article deals with the peculiarities of one of the most active systems which protects the person from the negative impact of an emergency situation – the system of mechanisms of psychological defense. The paper outlines the consistent process of functioning of the mechanism of psychological defense of rescuers who find themselves directly involved in situations posing threat to existence.

Keywords: rescuer, psychological protection mechanism, threat to existence.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ВІЙСЬКОВО-СПЕЦІАЛЬНІ НАУКИ

Випуск 2(33)

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Responsibility for the opinions given, statements made, accuracy of the quotations, economical and statistical data, terminology, proper names and other information rests with the authors. The Editorial Board reserves the right to shorten and edit the submitted materials. Manuscripts will not be returned.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 5,5. Наклад 300. Зам. № 215-7482.
Вид. № В2. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний.
Підписано до друку 06.11.15

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02